

Roma Yazınında ve Hukukunda, Roma'nın Temel Erdemlerinden Biri: *Pietas*

One of the Principal Roman Virtues: Pietas in Roman Literature and Roman Law

Nurcan İpek *

ÖZ

Augustus'un siyasi slogan olarak seçtiği "*pietas*" kavramı, klasik hukukçular tarafından adalet idealini gerçekleştirmek amacıyla diğer temel erdemler ve etik değerlerle birlikte kullanılmıştır. Roma yazınında da sıkça kullanılan "*pietas*" terimi Roma geleneğinde önemli bir yer tutar. Başlangıçta dini bir çağrışım içeren "*pietas*" kavramı cumhuriyet devrinin sonlarından itibaren kültürel unsurları da ihtiva eden bir anlam içermeye başlamıştır. Roma hukuk metinlerinin çoğunda, "*pietas*" akrabalar arasında, özellikle de çocuk ile ebeveyn arasında, karşılıklı görev ve uygun davranışa işaret eder. Sözleşmeye dayanan ilişkilerde ise "*pietas*", bazen "sözüne bağlılığı" bazen de "dürüst bir şekilde hareket etmeyi" hedef almaktadır.

Bu çalışmada Roma hukukunda ve yazınında dikkate değer bir şekilde ele alınan Roma'nın temel erdemlerinden "*pietas*" kavramı açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Roma Hukuku, *Pietas*, Erdem, Sadakat, Saygı, Görev Bilinci

ABSTRACT

The concept of "*pietas*", chosen by Augustus as a political slogan, was used by classical jurists to realize the ideal of justice together with other basic virtues and ethical values. The term "*pietas*", which is also frequently used in Roman literature, has an important place in the Roman tradition. The concept of "*pietas*", which initially had a religious connotation, started to have a meaning which also includes cultural elements as from the end of the republican era. In most Roman legal texts, "*pietas*" refers to mutual duty and appropriate behavior between relatives, especially between the child and its parent. In contractual relations, "*pietas*" is sometimes aimed at "devotion to one's word" and sometimes "acting in an honest way". In this study, the concept of "*pietas*", one of the basic virtues of Rome, which is significantly handled in Roman law and literature, will be explained.

Keywords: Roman Law, *Pietas*, Virtue, Fidelity, Respect, Duty

* Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Roma Hukuku Anabilim Dalı

Sorumlu Yazar/Correspondence Author: Nurcan İpek

E-posta/E-mail: nurcan.ipek@marmara.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 20.10.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 07.04.2021

I. Genel Olarak

M.S.1.yy.-3.yy. arasında yaşamış klasik hukukçular ile onların eserleri, *praetor*'ların¹ yargı alanındaki faaliyetleri² yanında, Roma hukukunun gelişimine katkıda bulunan en önemli kaynaklardır³. Klasik hukukçular sayesinde, *praetor*'ların faaliyetleri henüz sona ermeden⁴ Roma hukuku bilimsel bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu nedenle imparator (*princeps*) tarafından hukuk oluşturmaları önlenmek istenen *praetor*'lar, *edictum perpetuum* ile önemlerini kaybetse de; onların, danıştıkları hukukçular, hukukun daha sonraki gelişiminde de etkili olmuşlar, eserleriyle klasik hukukun unutulmamasını sağlamışlardır.

M.S.3.yy.da yaşamış klasik hukukçu Pomponius, dar anlamıyla *ius civile*'nin kanunlar ve usul hukukunun dava şekilleriyle değil, hukukçuların eserleriyle oluştuğunu belirtmiştir⁵. Faaliyetleriyle (*interpretare, cavere, respondere* kapsamında), *ius civile*'nin yaratılmasında etkili olan hukukçular, kaleme aldıkları eserleri “gerçek hayatın gözlemlerinden, sosyal grupların tabii yapılarından, Roma kavminde mevcut olan iş ilişkilerinden, hısımlık ve komşuluk ilişkilerinden, örf ve âdetlerinden, ahlak kurallarından veya kendiliğinden oluşan usul hukuku kurallarından almışlardır”⁶. Çünkü klasik hukukçular, pozitif hukukun (*lex, plebiscitum, senatus consultum, constitutum*) ötesinde daha adil, daha iyi hukuki çözüm yollarına ulaşmayı hedeflemişlerdir.

Klasik hukukçular, cumhuriyet dönemindeki öncelleri gibi kazüistik yöntemi kullanmış olmakla beraber, bu yöntemi sistematikleştirme yolunu tercih etmişlerdir. Bunun için, gerçek veya kurgusal olaylarla, daha sonra karara bağlanmış olayları karşılaştırmışlardır. Bunu gerçekleştirirken bir taraftan kanunlar ve hukuk kurallarından yararlanmışlar diğer taraftan bu kuralların sertliklerini gidermek

- 1 *Praetor*'lar, hukuk eğitimi almış olsalar bile hukukun entelektüel ve bilimsel gelişimiyle esas olarak ilgilenmiyorlardı. *Praetor*'lara hukuki yenilikleri ortaya koymak için gerekli olan teknikleri, genellikle hukukçulardan (*iuris consulti* veya *iuris prudentes*) oluşan *consilium* (danışma kurulu) gösteriyordu. Bu nedenle Roma hukukunu, zamanın ihtiyaçlarına uydurmak için yeni koruma imkânlarının ortaya çıkarılmasında, *praetor*'lar üzerinde danışma kurulunun etkisi çok büyük olmuştur. **Tahiroğlu B./Erdoğan B.**, Roma Hukuku Dersleri, İstanbul 2012, s. 61; **Kütükçü D.**, Batı Hukuku Geleneğinin Oluşumu, Ankara 2017.
- 2 Roma hukukunun temeli usul hukukuna dayanmaktadır. Roma hukukunun gelişiminde davalar (*actiones*) önemli bir rol oynar. Roma hukukunda, maddi hukuk ile usul hukuku birbirinden ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiştir. Diğer bir anlatımla hak ile bu hakkı koruyan dava arasında sıkı bir ilişki vardır. Romalılara göre dava varsa; bu, korunmaya değer bir hakkın varlığına işaret eder.
- 3 M.S. 3.yy'a kadar hukuk, “bilimsel olarak” kavranıldığı halde M.S. 3.yy'dan Iustinianus'a kadar “politik otoritenin bir ürünü” olarak kabul edildi. İlk aşamada kanunlar (*leges*) ve örf-âdetler (*mores*) hukukçuların mantıkî-spekülatif faaliyetlerinin temel iki kaynağı iken, ikinci aşamada imparatorun iradesi dışında bir meşruiyet kaynağı kabul edilmediğinden, hukukçular sadece otoriter biçimde konan kurallardan yararlanıyor ve bunları uyguluyordu. Dolayısıyla Roma hukukunun esaslı gelişimi, hukukçuların yaratıcı düşüncelerini ortaya koymalarına imkân veren M.S. 3.yy'a kadar geçen süreçte gerçekleşmiştir. **Corbino A.**, Romada Arkaik ve Cumhuriyet Dönemleri'nde, Anayasal-Politik Dengeler-Hukuksal Gelişim, Hukukçuların Hukuk Yaşamındaki Rollerini, çev. Özcan Çelebician, AÜHFD, C. 44, S. 1-4, 1995, s. 61-62.
- 4 Hukuki uyumsuzlukların incelenmesi ve hâkime gönderilmesinde görev alan, özel hukuk alanında özellikle de usul hukuku alanında önemli koruma tedbirlerini (def'i, eski hale iade vb.) benimseyen *praetor*'ların faaliyetleri, yayınladıkları emirnamenin kesin hale getirilmesiyle M.S.130 yılında (imparator Hadrianus zamanında) durmuştur.
- 5 D.1.2.2.12
- 6 **Valley M.**, Roma Hukuku Güncelliği, çev. Tahiroğlu B., İstanbul 1985, s.61.

amaçlı normatif standartlar (sadakət, dürüstlük gibi) benimsemişlerdir⁷. Roma cumhuriyetinin son yüzyılından başlayarak imparatorluk döneminde, hukuki yeteneklerini Yunan felsefesi (özellikle Stoacı ahlak felsefesinin) ilkeleri ile birleştiren ve hukuk pratiğine ilgi gösteren klasik hukukçular, Roma özel hukukunun her alanında önemli dönüşümlere tesir etmişlerdir.

Klasik hukukçular, manevi ilke olarak kabul ettikleri “adalet” (*iustitia*) idealini gerçekleştirmek için hukuki kurumları ve onları oluşturan yürürlükte bulunan hukuk kurallarını yorumlarken “temel erdemlere”, “değerlere” ve “etik standartlara” bağlı kalmışlardır⁸. Klasik hukukçuların etkisi altında kaldıkları bu temel erdemlerin başında aşağıda ayrıntısıyla açıklanacağı üzere *pietas* (kişinin tanrılara, vatanına ve ailesine olan bağlılığı ve görev bilinci; atalarının geleneklerine saygı) ve *humanitas* (insan onuruna saygı)⁹ gibi değerler gelmektedir. Klasik hukukçuların etkilendikleri bu “değerler sistemi”, sosyal düzenin önemli bir parçası olmuştur. Böylece Roma hukuku, modern hukuka sadece hukuki düzenlemeleriyle (kanunlar, *senatus* kararları ve imparator emirnameleri) değil, klasik hukukçuların atıfta bulunduğu “erdemler” ve ortaya koydukları “değerler” ve “etik standartlar” ile etki etmiştir¹⁰.

Roma hukuku, klasik hukukçular sayesinde bilimsel bir nitelik kazanmış ve günümüz medeni hukukunun şekillenmesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Diğer bir anlatımla Roma hukukunun kurallarıyla birlikte, bu “temel erdemler” ve “değerler sistemi”; Avrupa’da ortaya çıkan hukuk kültürüne tesir etmiştir¹¹.

Bu çalışmamızda klasik hukukçular tarafından benimsenen, dolayısıyla Roma hukukunu etkileyen ve Roma yazın alanında da ele alınan Roma’nın temel erdemlerinden “*pietas*” açıklanacaktır.

II. Roma Geleneğinde “*Pietas*”

Klasik hukukçular tarafından benimsenen temel erdemlerin, değerlerin kökeni aslında başlangıç tarihi kesin olarak belli olmayan çoktanrıci Roma dinine dayanır. Başka bir ifadeyle klasik döneme kadar bu değerler, “dini bir çağrışım” içerir¹².

7 Klasik hukukçular, bu şekilde, bir taraftan *ius civile*’yi korumaya çalışırken diğer taraftan öğretilerini ve benimsedikleri standartları tatmin edici bir şekilde uygulamanın yeni yollarını keşfederek *ius civile*’ye destek oluyor ve onu geliştiriyorlardı. **Kütükçü D.**, s. 160-162.

8 Bu konuya ilişkin açıklama için bkz. **Villey M.**, s. 33-34.

9 “*Humanitas*, etik bir emir olarak insani eğilim, başkaları için hayırsever bir düşünce” anlamına gelir. **Berger A.**, s. 489. Roma’da kamu yararı düşüncesiyle sınırlandırılmış olan *humanitas*; başkalarına, insan ırkından gelen herhangi bir kişiye ya da gruba zarar verecek şekilde davranmaktan kaçınmak olarak tanımlanabilir. **Türkoğlu H. G.**, Roma Hukukunda Humanitas İle Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı, TBB Dergisi, 2011 (96), s. 231.

10 M.S. 3.yy’a kadar hukukun bilimsel olarak kavranması düşüncesi çerçevesinde Romalı hukukçular iki temel kaynağa dayanıyordu: i) Kanunlar (*leges*) ii) Örf ve adetler (*mores*). Aralarında çelişki olmayan bu iki kaynak, hukukçuları somut olaylarda uygulanacak kuralı belirlemede yönlendiriyordu. **Corbino A.**, s. 61-63.

11 **Villey M.**, s. 7-11; 66-67. Ayrıca batı hukuku kültürünün Avrupa üniversitelerindeki kökeni hakkında bkz. **Kütükçü D.**, s.342-364.

12 *Pietas* kavramının Roma’da “tanrılara bağlılık” olarak dinsel yönde gelişiminde, Yunan felsefesinin etkisi göz ardı edilemez. Hatta bu kavramın Yunan dünyasındaki yaygın kullanımı, Roma’dan farklı olarak tamamen dinsel nitelik taşımaktadır. **Menziçioğlu F. Ç.**, Roma’da *Pietas* Kavramı, Felsefe Arkivi, İstanbul 2008, s.71, 74.

Büyülerin etkin olduğu ilkel evre bir tarafa bırakıldığında, onu takip eden Latium yerli halklarının dini, aileye bağlılık ve sadakat üzerinde temellenmiştir. Ailenin devamlılığı için ata tarafından alevlenmiş ateş (ocak), evde hiç sönmeden yanmalı; bunu, evin genç kızları sağlamalıdır. Ayrıca ölü atanın ihtiyaçları, geride kalan aile fertleri tarafından temin edilmelidir¹³. Ölen ataya, aile fertleri tarafından gösterilen saygı ve sadakate karşılık; ölü ata da aile fertlerini korumaktadır, dolayısıyla, o, adeta bir tanrıdır¹⁴. Aile kültüründe, tanrıların uygulamalarına uygun olan tapım biçimleri ve bunların aile bireyleri tarafından yerine getirilmesi oldukça önemlidir. Romalılar, tanrıların törelerine uygun dinsel törenler, bayramlar ve kurban törenleri yaparak onların huzurunu ve yatışmasını sağlamayı amaç edinmeli; bu amaca sadakatle bağlı kalmalıdır. Bir başka anlatımla, gerekli ritüeller yerine getirilmediğinde, tanrılar insanlara zarar verebileceğinden; Romalı aileler, tanrıların iyi niyetini kazanmak için bu konuda üzerlerine düşen görevleri en iyi koşullarda ifa etmelidir¹⁵. Kısaca “Romalılar, tanrılarına sadakatle bağlı kalmalıdır ki; tanrılar da onları mükâfatlandırın”. Dolayısıyla, özellikle tanrıların gazabına uğramak istemeyen Romalılar, cumhuriyetin sonlarına kadar hem düşünsel hem de eylemsel anlamda, “iyi insan olma”, “iyi işler başarma” duygusuna sahip olmayı istemişler ve bu duyguyu gerçekleştirmek için tanrıların törelerine uygun dinsel törenleri ifa etmişler, bayramları kutlamışlar ve ölen ata ruhlarının ihtiyaçlarını temin etmişlerdir¹⁶. Bu nedenle cumhuriyet dönemi sonlarına kadar, dini içeriğe sahip görev bilincinden (*pietas*) söz edilir. Aslında bu bağlılık, aile fertlerinin yakın birlikteliğini göstermekte ve nihayetinde sonradan gelen siyasi birliğin parçası olan ailenin sağlam yapılmasına işaret etmektedir¹⁷.

Augustus dönemi önemli ozanlarından biri olan Publius Ovidius Naso, *Fasti* adlı eserinde, Roma takviminde yer alan dinsel törenler, ayınlar ve festivaller hakkında bilgi verirken ölülerin ruhlarının (*manes*) huzura kavuşturulması için pahalı hediyelere gerek olmadığını, onların hoşuna gidenin “vefa” (*pietas*) olduğunu söyler¹⁸. Ölü ata ruhlarını memnun etmek için yapılan ritüeller de görev bilincinin (*pietas*) dışı vurumdur ve dini içerik taşımaktadır.

- 13 İnsanın öldükten sonra *manes* adlı bir yığına katıldığına ve bu yığınla beraber yaşadığına inanan Romalılara göre, bu yığına katılanlar bireysel özelliklerini kaybederek tanrısalılığı paylaşıyorlardı. Yaşayan insanlar tarafından bir takım törenler düzenlenerek *manes* rahat ettirilmeliydi. *Manes*'in huzurunun sağlanması dinsel bir görevdi ve bu görevin yerine getirilmemesi durumunda *manes*'e katılan ölü ata geri gelir ve görevini yerine getirmeyeni cezalandırır, kendisine karşı saygıda kusur etmeyi ise mükâfatlandırır. Bir tanrı olarak görülen ataya, saygı göstermeli ve kendisinden korkulmalıydı. Kısaca, ölen ataya karşı, korkuyla karışık bir saygı söz konusuydu. **Dürüşken Ç.**, *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk*, Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 48.
- 14 Roma dininin temel anlayışına göre ölen ata için, geride kalan aile fertlerinin son görevlerini (*pietas*) yapma imkanı sağlayan her türlü ritüel; bir taraftan ölülerin ruhlarını tanrılar önünde huzura kavuşturmakta diğer taraftan hayatta kalanların huzur ve esenliğini sağlamaktadır. Aile fertleri, dini görevlerine saygısız davranır (*impius*); diğer bir anlatımla ölüyü gömme işleminden önce, gömme işlemi sırasında veya sonrasında üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmezse (yapılacak işlemler yasal düzenlemelerle standart bir hale getirilmiştir) tanrılar tarafından cezalandırılabilir. **Bailey C.**, *Antik Roma'nın Dini*, çev. Peren Gülmez, İstanbul 2018, s.21; **Akçay T.**, *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*, Ankara 2017, s. 120.
- 15 **Dürüşken Ç.**, *Roma'nın Gizem Dinleri*, s. 22-23; **Dürüşken Ç.**, *Roma Dini*, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: 19, İstanbul 2003, s. 1.
- 16 **Dürüşken Ç.**, *Gizem Dinleri*, s. 36; s. 16.
- 17 **Couch J. A.**, *Roma'nın Eski Hukuk Döneminde Kadın*, çev. İpek Sevdâ Söğüt, Prof. Dr. Ali Güzele Armağan, C.II, İstanbul 2010, s. 1492.
- 18 Ovidius, *Fasti* II, 535 – 542: “*Est honor et tumulis, animas placare paternas, parvaque in exstructas munera fere pyras parva petunt manes: pietas pro divite grata est munere; non avidos Styx habet ima deos tegula porrectis satis est velata*”

Aile içinde benimsenen bu genel düzen, şehirleşmenin getirdiği değişim sonucunda öncelikle devlet düzenine yansımış; ailenin benimsediği ritüeller, devletin tapım törenleri olarak resmileşmiştir. Bu durum dini törenleri düzenleyecek ve denetimini sağlayacak ruhban sınıfının (*pontifex/rahip*) ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁹. Aynı zamanda yargılamada hâkim rolü üstlenen bu ruhban sınıfı, Roma hukukunun şekillenmesine de etki etmiştir. Bundan ötürü, eski Roma hukuku “dini fikir ve değerlere dayanan bir toplumsal kaynaşmayla belirlenir”²⁰, ifadesi, tartışmasız doğrudur.

Krallık döneminden başlayarak cumhuriyet döneminde de günlük yaşamın önemli bir parçası olan ve dini çağrışım içeren gelenek ve görenekler, *mores maiorum* (dededen ve atadan kalan örf ve adet, usuller) olarak adlandırılır. Romalıların itaat ettiği *mores maiorum* “herkesin bilmesi ve gözlemlemesi gereken değerler, davranış modelleri ve sosyal uygulamalardır”²¹. Atadan gelen örf ve adetlere bağlı kalmak, Romalıları nitelendiren bir özelliktir. Örf ve adetlerin Romalıların günlük hayatında önemli bir yer tutması, özel hukuk alanında kendisini daha da fazla göstermektedir.

Hukukçular, insanların davranış modellerini (yeminini yerine getirme/getirmeme, sözünü tutmak/tutmamak, eşine sadık kalmak/kalmamak, yardıma muhtaç ebeveyne veya hâkimiyetten çıkarılmış aile evladına yardım etmek/etmemek vb.) incelediğinden; *mores* (örf ve adetler) onların gözlem alanını oluşturur. Bu nedenle Roma'nın temel erdem ve etik değerlerinin belirlenmesinde, öncelikle, dini unsurlar içeren bu örf ve adetler etkili olmuştur. Başlangıçta ekonomisi tarıma dayanan, ticaret yapmayan, neredeyse zanaatkâr olmayan savaşçı Roma toplumu için “dayanıklılık” ve “yiğitlik” zorunlu hale gelmiş ve bu erdemler; kişinin, tanrılara, vatana, ebeveynine ve diğer akrabalarına karşı duyduğu saygıdan ayırt edilememiştir²². Nitekim tanrılara, vatana, ebeveyne ve diğer akrabalara karşı saygı gösterme (*pietas*) Romalının tipik tavrı olarak kabul edilmiştir. Diğer bir anlatımla, Roma toplumunun, aile kurumunda olduğu gibi devlet yapısında da sadakat²³ üzerine inşa edildiği, kabul edilmektedir²⁴.

coroniset sparsae fruges parcaque mica salis, inque mero mollita Ceres violaeque

solutae: haec habeat media testa relicta via. 540 Nec maiora veto, sed et his placanilis umbra est: adde preces positae et sua verba fociis: “ Küçük şeyler ister, ölülerin ruhları; **vefa** hoşlarına gider, pahalı hediyeler yerine; açgözlü tanrılar yoktur aşağıdaki Styx'te (ölüler diyarının ırmağı). Yeterlidir, uzun çelenklerle mezarların kaplanması; yeterlidir, saçılan meyveler ve küçük tuz zerrelere hem şarapta ıslatılmış ekmeğe hem kökünden koparılmış menekşelere: Koy bunları bir vazoya ve yol ortasında bırak. Karşı çıkıyor değilim daha pahalı hediyelere, ama bunlarla kolayca yatışabilir ölümlerin ruhu, ekle dualarını ve münasip sözlerini ocaklar kurulduktan sonra”. **Publius Ovidius Naso**, *Fasti* (I-VI), Roma Takvimi ve Festivaller, çeviren ve yorumlayan Asuman Çoşkun Abuğla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 104.

19 **Dürüşken Ç.**, *Roma Dini*, s. 11-12.

20 **Georges V. A.**, *Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi*, çev. Bülent Tahiroğlu, İHFM, C. XLII, S. 1-4, Ayrı Bası, s. 7. Nitekim “*ius*” (hukuk), “Göklerin Hakimi ve Roma Tanrılarının Hükümranı” olan İuppiter'den ismini alıyordu.

21 **Kranjc J.**, “Virtues in the Law: The Case of *Pietas*”, *The Joseph And Gwendolyn Straus Institute For The Advanced Study of Law & Justice Professor J.H.H. Weiler, NYU School of Law, NewYork 2012*, s. 5.

22 **Montesquieu**, *Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler*, çev. Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.5-6.

23 Montesquieu'ya göre Romalılar yemin tutma konusunda dünyanın en “sadık” halkıydı. Savaşlar sonrasında ortaya konan ganimetin askerler arasında dağıtılması sırasında hiçbir şeyin kaybolmama sebebi, savaşa gitmeden önce her bir askerinin kendisine bir şey ayırmayacağına dair yemin etmesiydi. **Montesquieu**, s. 5.

24 **Saller R.**, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge 1994, s. 105.

Roma geleneğinde *pietas*'ın sembolü Troialı Aeneas'tır. Augustus dönemi şairlerinden Vergilius (M.Ö. 70 – M.Ö. 19), Romulus ve Remus'tan da önceye giderek Roma soyunun köklerini ortaya çıkarmak, Roma'ya bir aidiyet duygusu vermek amacıyla Troialı Kahraman Aeneas'ın maceralarını "Aeneis" adlı eserinde anlatmıştır. Vergilius böylelikle Romalılara milli bir destan kazandırmıştır. Söz konusu destanda Troialı Aeneas, Yunanlar tarafından yakıp yıkılan ülkesi Troia'yı terk ederek vatani adına üstlendiği yeni görevin ilk adımını atmıştır : "Yok olan Troia'nın başka topraklarda daha güçlü bir şekilde yeniden doğması uğruna Troia'yı terk etmek". Bunu yaparken Aeneas, ev ve aile tanrılarını (*penates*)²⁵ yanında götürür. Bu, tanrılara karşı *pietas*'ı (*pietas erga deos*) ifade eder²⁶. Aeneas'ın Troia'yı terk ederken yaşlı babasını sırtında taşıması²⁷, oğlu ile yan yana yürümesi ve onları arkadan takip eden karısını göremeyince, onu aramak için geri dönmesi ise ailesine karşı *pietas*'ı (*pietas erga parentas*) içermektedir²⁸. Bu yolculuk sırasında Kartaca'ya kadar gelen ve Kartaca kraliçesi Dido'ya âşık olan Aeneas tanrısal bir görev ("İtalya topraklarına giderek orada yeni bir Troia kurmak") üstlenmesi nedeniyle *pietas* (*pietas erga patria*) duygusuna sahip bir Romalı olduğundan, bu görevi yerine getirmelidir. Bu nedenle Aeneas, Kartaca kraliçesi Dido'yu terk ederek yoluna devam etmeyi seçer. Aeneas'ın bu seçimi; "tanrıların buyruğuna uymayı, vatan sevgisini ve vatanına karşı yürekten duyumsadığı *pietas*'ın, kendisi için ne kadar büyük bir önem taşıdığını, gösterir"²⁹. Aeneas, serüvenli yolculuğunun ardından Tiber ırmağının kıyısındaki Latium'a gelerek ülkenin kralı Latinus'un kızı Lavinia ile evlenir, böylelikle Troialı'lar ile Latinler birleşmiş olur. Roma şehrinin ilk kralı Romulus da Aeneas soyundan gelenlerden biridir³⁰. Aeneas destanında, Augustus'un siyasi bir slogan olarak seçtiği "*pietas*" kavramını, Aeneas'ın kişiliğinde incelerken³¹ Vergilius'un asıl amacı, Aeneas'ın kişiliğini yücelterek Roma'nın büyüklüğünü ve Augustus'un ululuğunu sergilemektir.

Aeneas'ın tanrılara gösterdiği saygı (*pietas erga deos*), onun dindarlığını ortaya koymaktadır. Publius Ovidius Naso da, *Fasti* adlı eserinde ölü ruhların yatıştırılması için gerçekleştirilen ritüel geleneğinin, "*pietas*'ın" (dindarlığın) koruyucusu Aeneas tarafından getirildiğini belirtir. Naso ayrıca, Aeneas'ın, babası Anchises'in koruyucu ruhuna mütevazı hediyeler sunduğunu, halkın da kutsal ayinleri bu şekilde Aeneas'dan öğrendiğini ifade eder³².

25 Ev tanrılarının en önemli işleve sahip olanlarından biri, *penates* idi. *Penates*, kileri koruyan ve bereketlendiren ruhlardı. Ev tanrılarının seçiminde ailenin, klanın ya da bölgenin gelenekleri etkili olurdu. Diğer bir anlatımla seçim keyfi değildi. **Bailey C.**, s. 56.

26 **Menzilcioğlu F. Ç.**, s.81.

27 Ovidius, *Fasti* adlı eserinde Aeneas'ın *pietas* duygusuna sahip olduğunu belirtirken bunun kanıtı olarak, Troia yanarken alevlerin içinden kutsal emanetleri ve omuzlarında başka bir kutsal emanet olarak babasını taşıdığını ifade etmektedir. (Ovidius, *Fasti* IV, 37–38: *hinc satus Aeneas; pietas spectata per ignes sacra patremque umeris, altera sacra, tulit*). **Ovidius**, s. 173. Aeneas'ın kişiliğinin *pietas* ile yüceltilmesi için ayrıca bkz. **Ovidius**, s. 214 (*Fasti* IV, 799 – 780).

28 **Menzilcioğlu F. Ç.**, s.88.

29 **Menzilcioğlu F. Ç.**, s.85.

30 **Atayman Erçelik P.**, Roma'nın Kuruluş Efsaneleri, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Romalılar II, Akademik Kitap Kulübü, 1. Baskı, S.50, s. 15-19.

31 Vergilius, Aeneas'ın kişiliğini ortaya koyarken saygın ve yiğit oluşu yanında sıklıkla "dindar" oluşunu vurgulamak için de *pietas* kelimesini kullanmıştır. Bkz. *Vergilius*, Aeneas 1, 5; 1, 151; 1, 545; 6, 403-404; 6, 769; 11, 292 Bkz. **Vergilius**, **Aeneas**, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, 4. Bası, İstanbul 2019, s. 27, 32, 44, 168, 179, 300.

32 Ovidius, *Fasti* II, 543 – 548 : *hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor, attulit in terras, iuste Latine, tuas. ille patris Genio sollemnia dona ferebat: hinc populi ritus edidicere pios...* Bu geleneği dindarlığın koruyucusu Aeneas getirdi usule uygun biçimde, ey adil Latinus senin topraklarına. Babasının koruyucu ruhuna mütevazı hediyeler getirdi

Cumhuriyet dönemi sonlarından itibaren ilk imparatorluk döneminde (*principatus*) Romanın temel erdemlerindeki “dini unsurlar” yerini “kültürel unsurlara” bırakmıştır. Diğer bir anlatımla, klasik hukuk devrinden itibaren bu döneme ait hukuk metinlerinde, *pietas*, dinsel bir çağrışım içermez. Laik klasik hukukçuların faaliyetleri³³, bunda etkilidir. Laik hukukçular sayesinde, dini unsurların yerini artık hukuksal ya da kültürel unsurlar almıştır: Bir zamanlar tanrıların gazabından duyulan korku sonucunda oluşan “iyi insan olma”, “iyi işler başarma” isteği; artık, adalet ve iyiniyetin, yükümlülükleridir³⁴. Bir başka ifadeyle, önceleri “tanrıların gazabı olabilecek şey”, Cumhuriyetin son yıllarından itibaren “bunun böyle olması gerektiğine, çünkü doğrunun bu olduğuna yönelik inanca dönüşmüştür”. Dolayısıyla daha Cumhuriyet döneminde, *pietas*’ın dini doğası, giderek daha fazla arka planda kaybolmuştur³⁵. Ancak Roma imparatorluk döneminin başlangıcı olan Octavius, eski Roma yaşamının dayanağı olan dini öğeleri ön plana çıkarmak istemiş, onun döneminde yapmacık bir biçimde “dindarlık” (*pietas*), vatandaşlık erdemlerinin en önemlisi olarak kabul edilmiştir. Roma’nın yeni yönetim biçimi, şehrin yeniden kuruluşu olarak yansıtılmış, Roma’nın kuruluş efsanesinin kahramanı Aeneas, Augustus’un kişiliğine bürünmüştür. Böylelikle Aeneas’ın kendisiyle özdeşleştirilen “*pietas*” kavramı, Roma dininde en önemli kavramlardan biri haline gelmiştir³⁶. Nitekim M.Ö.27’de İmparator ve Augustus (kutsal) ünvanları kendisine verilen “Octavius’un evinin kapısı iki defne dalı ile meşe yapraklarından yapılmış bir çelenk (*corona civica*) ile süslenmiş, üzerinde imparatorun dört önemli erdemi yani *virtus* (cesaret), *clementia* (merhamet), *iustitia* (adalet) ve *pietas* (dindarlık) sözcüklerinin kazınarak yazılmış olduğu altın bir kalkan da Senatus’a ithaf edilmiştir³⁷. Octavius’un bu şekilde ödüllendirilmesinin nedeni “cumhuriyeti tekrar işler hale getirmesiydi”³⁸ 39. İktidara geldiğinde Augustus’un ilk hedefi, Caesar’ın intikamını almaktır. Nitekim Publius Ovidius Naso, Fasti adlı eserinde; Caesar’ın suikastçılarının (Brutus ve Cassius) öldürdüklerini, böylelikle Augustus’un, vatanına ve atalarına duyduğu saygı (*pietas erga patria* ve

o, bundan öğrendi halklar kutsal ayinleri...” Ovidius, Fasti, s. 104.

33 M.Ö.2. yy.dan itibaren klasik hukukçuların öncülleri olarak adlandırılan eski hukukçular hukuki problemleri laik bir anlayışla değerlendiriyorlar ve bir hukuk kuralının anlamı tam olarak anlaşılıyorsa, yorumlarını hukuk kuralının gerçek anlamını tespit etmek için yapıyorlardı. Metne ve şekle bağlı yorum yapmak yerine amaca göre yorum yapıyorlardı. **Tahiroğlu B. – Erdoğmuş B.**, s. 63. Adalet duygusu ile hüküm kuran klasik hukukçular metinlerinde genellikle gerekçe yer vermezlerdi. **Seidl E.**, Romalı Hukukçuların Metodlarına Dair, çev. Belgin Erdoğmuş, İÜHFİM, C. XXXV, S. 1-4, Ayır Bası, s. 1.

34 **Kranjc J.**, s.7-8.

35 **Kranjc J.**, s.7.

36 **Dürüşken Ç.**, Roma’nın Gizem Dinleri, s. 36.

37 **Tekin O.**, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, https://books.google.com.tr/books?id=sAKcDwAAQBAJ&pg=PT188&dpq=PT188&dq=Roma+yaz%C4%B1n%C4%B1nda+pietas&source=bl&ots=8jLyrQwoD5&sig=ACfU3U1M4_U9m0sE4-wd8z5A6fRDyeJ6OQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiWsNn38b_qAhXhxaYKHdI9BBQQ6AEwAAnoECAoQAQ#v=onepage&q=Roma%20yaz%C4%B1n%C4%B1nda%20pietas&f=false

Demiriş, Augustus’un otoritesini (*auktoritas*) Roma’nın geleneksel değerleri (*virtus*/üstün ve erdemli olmak, *clementia*/ yüce gönüllü olmak, *iustitia*/hak tanır olmak, *pietas*/görev bilincine sahip olmak, *gravitas*/ağır başlı olmak) üzerine kurduğunu, belirtir. **Demiriş B.**, Roma’nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998, s.5. Bir Roma vatandaşının tanrılarına, vatanına ve ebeveynine hatta diğer akrabalarına karşı saygı göstermesi, onlara karşı görev bilincinde (*officium pietatis*) olması, dinine bağlılığıyla açıklanmaktadır. **Saller R.**, s.110.

38 Octavius (Augustus), yeni rejime geçilmediğini, cumhuriyet kurumlarının korunduğunu belirtse de, vatandaşların önde geleni, ilki (*princeps*) sıfatıyla Roma devletini tek başına yönetmiştir. **Tahiroğlu B./ Erdoğmuş B.**, s. 22-23.

39 Türkoğlu H. G., Humanitas, s.261.

pietas erga parentas) nedeniyle ilk hedefinin gerçekleştiğini, vurgular⁴⁰. Eski törelerin yaşatılmasıyla ilgilenen Augustus, bununla ilişkili olarak eski tapınakları onartmış veya yenilerini yaptırmıştır⁴¹. Bunun nedeni, vatana duyulan saygıya, dini bir içerik (*pietas erga patria*) katmaktır.

Klasik sonrası hukuk ise Hıristiyan kilise doktrininden etkilenmiş ve o dönem hukukçularının anlam ve hukuki etki vermek istedikleri yeni değerler ve/veya eski değerlere verilen yeni anlamlar ortaya çıkmıştır⁴². Bu nedenle çalışmamızda, Roma hukukunda ve Roma yazınında *pietas* kavramını incelenirken özellikle eski hukuk devri ve klasik hukuk devriyle sınırlı kalmıştır.

III. Roma Yazınında *Pietas*

Augustus, Roma dünyasının refahı ve zenginliği için bir taraftan bozulan ekonomiyi düzeltmek amacıyla tarıma önem verilmesini, tarımın yeniden canlandırılmasını özendirmiş diğer taraftan bunun, ancak Romalılar'a ve İtalyalılar'a, kökenlerinin ve geleneklerinin anımsatılması, geleneklere uygun bir yaşam sürmelerinin sağlanması yoluyla yapılabileceğine, dikkat çekmiştir. Augustus kendi idaresinde amaçladığı hedefleri gerçekleştirmek için de Romalılar'ın felsefe ve şiirle eğitilmelerinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu nedenle Augustus'un edebiyata büyük önem verdiği yazılır⁴³. Augustus'un yaşadığı dönem, Roma yazınının altın çağı olarak adlandırabileceğimiz döneme rastlamaktadır. Roma yazınının en güzel örnekleri bu dönemde kaleme alınmıştır. Dolayısıyla *pietas* kavramının, Roma yazınında kullanılışı hakkında açıklama yaparken, bu dönemdeki yazarların ve şairlerin eserleri üzerinde durulacaktır.

Romalı şair ve yazarlar, *pietas* kavramını hukuki metinlerden farklı olarak daha geniş anlamda kullanmışlardır. *Pietas*, kişilerarası ilişkilerin farklı yönlerini içeren ve yöneten ahlaki bir tutumdur: Ebeveyn otoritesine saygı, eşlerin karşılıklı sadakati, cumhuriyete karşı saygılı ilişki ve tanrılara bağlılık. Nitekim Roma yazınında ilişkilerin ve ahlaksız davranışların farklı yönleri ve özellikleri ifade edilirken genellikle *pietas* terimine başvurulmuştur⁴⁴.

Roma'ya özgü bir kavram olan *pietas*, Roma yazınında özellikle efsanevi hikâyelerde öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki ve en önemlisi, Roma şehrinin kuruluşuyla ilgili olan Vergilius'un Aeneis destanıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere *pietas*, devlete, tanrılara ve aileye karşı görevin yanı sıra, onlara bağlılığı ifade eden Romalılara özgü bir erdemdir. Bu erdem, destanda, Aeneas'ın kişiliğinde incelenmiştir. Diğer hikâye kahramanlarını şu şekilde sıralayabiliriz: 1-) Homeros'un Odyseia'sında

40 Ovidius, Fasti III, 705 – 710: *at quicumque nefas ausi, prohibente deorum numine, polluerant pontificale caput, morte iacent merita: testes estote, Philippi, et quorum sparsis ossibus albet humus. hoc opus, haec pietas, haec prima elementa fuerunt Caesaris, ulcisci iusta per arma patrem:* "Ama bu suçta cüret edenlerden her biri, tanrıların isteği dışında başrahibin (Caesar) canına kastettikleri için kendilerine layık bir ölümlerle telef oldular. Tanık ol ey Philippi (Philippi Makedonya'da bir şehirdir) ve hainlerin saçılan kemikleriyle aklaşan toprak! Bu iş, bu *pietas*, bu Caesar'ın (Augustus'un) ilk hedefiydi, adil silahlarla babasının öcünü almak için." Ovidius, Fasti, s. 158.

41 Diakov V. – Kovalev S., İlkçağ Tarihi, C. 2, Roma, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, Birinci Basım, İstanbul 2008, s.221.

42 Georges V. A., s.8.

43 Demiriş B., s. 5-6.

44 Kranjc J., s. 10.

yer alan, Latin yazınına da aktarılan iffet ve sadakat örneği Penelope 2-) Romalı bir kadın figür Veturia.

Yunan yazınından Roma yazınına aktarılan Homeros'un *Odysseia*'sındaki Penelope karakteri; Troia Savaşına giden kocası Ithaca kralı Odysseus'u yirmi yıl boyunca sabır ve sadakate beklemiş, bu arada çıkan taliplerini oyalayarak sabrının ve sadakatının mükâfatını kocasına kavuşarak almıştır. Homeros sonrasında Penelope'nin adı Yunan yazınında farklı eserlerde de geçmiştir. Bütün bu eserlerde, Homeros'taki Penelope karakter tasvirine (*pudicitia et pietas*) sadık kalınmıştır⁴⁵. Yunan destanından Latin yazınına aktarılan, "iffet ve sadakat" örneği olarak gösterilen Penelope'nin bu özelliği, M.Ö. 1.yy.da yaşamış Latin elegeia şairleri tarafından da benimsenmiştir⁴⁶. Augustus dönemi önemli ozanlarından biri olan Publius Ovidius Naso'nun (M.Ö.27 – M.S. 14), *Ars Amatoria* (Aşk Sanatı) adlı eserinde; her kadının, kendi değer yargılarından sorumlu olduğunu düşünmeleri öğütlenirken, iffetsizliği ile ünlene kadınların yanında, yıllarca savaşan ve yıllarca da yollarda savrulan kocasına sadık kalan Penelope gibi kadınların da varlığı hatırlatılır⁴⁷. Burada şair, aile içi ilişkiye odaklanarak eşlerin karşılıklı sadakati bakımından "*pietas*" kavramına yer vermiştir.

*Parcite paucarum diffundere crimen in omnes;
Spectetur meritis quaeque puella suis.*

.....

*Est pia Penelope lustris errante duobus,
Et totidem lustris bela gerente viro...*

"Sakın ha bütün kadınlara yüklemeye birkaçının suçunu;
Bırak, her kadın da hak ettiği cezayı kendisi çöksin.

.....

Ama hep **sadık** kaldı Penelope, kocası on yıl dolanırken avare,
Ve bir on yıl da savaşırken daha önce..."⁴⁸

Publius Ovidius Naso, sürgün sonrasında⁴⁹ yazdığı *Tristia* (Hüzün Şiirleri) adlı eserinde de kendisinin sürgünde olması nedeniyle karısına, zorluklar karşısında verilen mücadelenin ve dayanma gücünün; kişiye, ahlaki (*mores*) açıdan sahip olduğu tevazu (*pudicitia*), cesaret (*virtus*), namusluluk (*probitas*) ve sadakat (*fides*) gibi nitelikleri sergileme ve ün kazanma fırsatı sunduğunu belirtir; örnek olarak da, Ulysses'in karısı Penelope'yi gösterir⁵⁰.

45 Penelope'yi sadakatsiz olarak gösteren kaynaklar için bkz. **Kalaycıoğulları S.**, *Klasik Dönem Yunan ve Roma Yazınında Penelope: Homeros'tan Ovidius'a Penelope Betimi ve Heroides 1*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, (2), s. 98.

46 **Kalaycıoğulları S.**, s.96.

47 **Kalaycıoğulları S.**, s. 100.

48 **Publius Ovidius Naso**, *Aşk Sanatı*, çev. Çiğdem Dürüşken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VI. Basım, İstanbul 2020, s. 73-74.

49 Ovidius'un kesin kanıtlar bulunmadığı halde imparator Augustus tarafından M.Ö. 8 yılında Romanya'nın Tomis şehrine sürgün edildiği ve ölene kadar da ülkesine dönmesinin yasaklandığı belirtilmektedir. **Ovidius**, *Aşk*, s.vi.

50 **Kalaycıoğulları S.**, s. 101.

Publicius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto (Karadeniz'den Mektuplar) adlı eserinde de *pietas* kavramını aileye bağlılık, vatana bağlılık ve sadakat anlamlarında kullanmıştır⁵¹.

M.Ö. 84 – 54 yılları arasında yaşamış cumhuriyet rejimine bağlı Romalı şair Gaius Valerius Catullus da bir şiirinde Penelope'nin oğlu Telemachos'a, erdemli annesinden kalan ünü, şiirinde konu yapmıştır (Catullus (61, 226 – 230)

*talus illius a bona
matre laus genus approbet,
qualis unica ab optima
matre Telemacho manet
fama Penelopeo*

“Erdemli annesinden dolayı
soyunca böyle bir övgü yakışsın,
çok erdemli biricik annesinden
Penelope'nin oğlu Telemachos'a
kalan ün gibi”⁵².

Roma'ya özgü bir kavram olan “*pietas*”, Roma tarihinde önemli bir kadın figür olan Veturia ile oğlu Coriolanus arasında geçen dialogda da öne çıkarılmıştır. Veturia figürünün gerçekliği tartışmalıdır. Ancak Roma'daki toplumsal bütünlüğü pekiştirmek için hayati bir olay kapsamında, Veturia, ele alınmaktadır⁵³.

51 Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto (Karadeniz'den Mektuplar) 1, 7: *Quaeque tua est pietas, ut te non excolat ipsum, ius aliquod tecum fratris amicus habet*: “ İşte bu senin **saygılığın**, kendine bir onur bahşetmesen de, biraderinin dostunun sana ilişkin bir yargısı var”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 2, 2: *...quaeque tua est pietas in totum nomen Iuli, te laedi, cum quis laeditur inde, putas*: Iulus adını taşıyan herkese öyle **bağlısın** ki bu adı taşıyan biri zarar gördüğünde, senin de zarar gördüğünü düşünüyorsun ”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 2, 11: *Nominis ante mei uenient obliuia nobis pectore quam pietas sit tua pulsa meo,...*: “Kendi adımla unutturum da sana olan **sadakatimi** yüreğimden silmem...”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 3, 2: *Non illis pietas, non officiosa uoluntas defuit: aduersos extimere deos*: “**Vefasız** değildi bunlar, görevlerini de aksatmazlardı ama, düşman tanrılardan çok çekindiler”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 4, 6: *Quae prosit pietas utinam mihi sitque malorum iam modus et sacrae mitior ira domus!*: “ Keşke gösterdiğim bu **saygı** bana yarar sağlasa, ve kederim bir son bulsa, o kutsal evin öfkesi daha yumuşasa ” Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 4, 8: *Inpetus iste tuus longum modo duret in aeuum, neue malis pietas sit tua lassa meis! Ius aliquod faciunt adfinia uincula nobis, quae semper maneant inlabefacta precor. Nam tibi quae coniunx, eadem mihi filia paene est, et quae te generum, me uocat illa uirum*: “ Yeter ki o dürtün uzun yıllar sürüp gitsin, **sadakatın** benim kederimle bozulmasın. Aramızda akrabalık bağları bazı haklar talep eder, dilerim bunlar kopmadan ömür boyu sürer. Çünkü senin karın, benim üvey kızım; sana damadım diyen de, bana kocam diyen kadın ”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 4, 8: *Sed qui quam potuit dat maxima, gratus abunde est et finem pietas contigit illa suum*: “ Ama elinden gelenin en fazlasını sağlayan O, çok cömerttir, böyle yaparsa **vatanına sadakatini** de amacına ulaşır ”; Publius Ovidius Naso, Epistulae ex Ponto 4, 9: *quaeque est in uobis pietas, alterna feretis gaudia, tu fratris fascibus, ille tuis. Sic tu bis fueris consul, bis consul et ille, inque domo binus conspicietur honor*: “ Sizin ikinizde de olan bu **sadakat**, karşılıklı olarak sizleri sevindirecek, sen kardeşinin görevinden, o ise senin görevinden sevinç duyacak. Böylece sen iki kez konsül olacaksın, o da iki kez konsül olacak, ev halkınız çifte onur yaşayacak ”. **Publius Ovidius Naso**, Karadeniz'den Mektuplar, çev. Çiğdem Dürüşken, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 42, 54, 75, 85, 113, 117, 121.

52 **Catullus**, Bütün Şiirleri, çev. Çiğdem Dürüşken – Erdal Alova, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 153.

53 **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, Coriolanus ve Vox Matronarum, Dört Öge, Yıl 5, sayı 10, Ekim 2016, s. 145

İlk imparatorluk döneminin en önemli tarihçisi Titus Livius, Roma'nın kuruluşundan başlayarak gelişmesini anlattığı "ab urbe condita" (şehrin kuruluşundan itibaren) adlı eserinde Veturia-Coriolanus olayından bahsetmektedir⁵⁴. *Pietas* örneği (*exemplum pietatis*) olarak anlatılan olay; Roma'nın, Latium bölgesindeki İtalik halklardan (Volsklar ve Aequuslar⁵⁵) Volsklar'a karşı yaptığı savaşta, düşman tarafına geçen Veturia'nın oğlu Coriolanus⁵⁶ ile onu, belagat yeteneği sayesinde savaştan vazgeçiren annesi arasında gerçekleşmektedir. Romalıların yüce erdemlerinden vatanseverlik, görev bilinci ve bağlılık (*pietas*), anne Veturia'da ve onunla birlikte yola çıkan kadınlarda kişilik bulmuştur⁵⁷.

Veturia, Romalılar ile Volsklar arasındaki savaşa son vermek amacıyla yanına gelini Volumnia başta olmak üzere Roma'nın onurlu, erdemli evli ve çocuklu kadınlarını alarak, yanlarında vasileri⁵⁸ olmadan, zamanında erkeklerin silahlarıyla savunamadıkları şehri duaları ve gözyaşlarıyla cesurca savunmak için düşman ordugâhına gitmiştir⁵⁹. Ana oğlun karşılaşmasının ardından, yalvarışları öfkeye dönüşen Veturia'nın yaptığı konuşma sonucunda, Coriolanus'un⁶⁰, ordusunu Roma topraklarından dışarı sevk ettiği, böylelikle Roma'nın büyük bir tehlikeden kurtulduğu, belirtilmektedir⁶¹. Romalılar ve Volsklar arasında gerçekleşen savaşlar kapsamında anlatılan bu olayda gerek Veturia gerekse Coriolanus'un kişiliklerinde vatana, aileye bağlılık ve görev bilinci belirlemektedir. Romalı anne Veturia, vatanının çıkarlarını oğlunun çıkarlarından üstün tutarak, vatanına duyduğu saygı ve görev bilinciyle (*pietas erga patria*) hareket ederken, oğlu Coriolanus ise kendisini doğuran ve besleyen kişiye duyduğu saygı ve görev bilinciyle (*pietas erga parentas/pietas erga matrem*) hareket etmiştir.

Roma toplumunun zamanla yozlaşması sonucunda, önem atfedilen *pietas* başta olmak üzere, temel erdemlerin eski önemini yitirdiği ve bu durumun sosyal ilişkileri olumsuz etkilediği de zaman zaman Roma yazınında dile getirilmiştir. Catullus, onun zamanının Roma'sında *pietas*'ın terk edildiğini, hor görüldüğünü belirttikten sonra *pietas* ihlallerini sıralamıştır (Catullus 64, 397 – 408):

- 54 **Titus Livius**, Roma Tarihi, Kitap I, çev. Sabahat Şenbark, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1992, s. 70-74 (Titus Livius, II, 39-40)
- 55 Aequuslar ile yapılan savaşta, diktatör Cincinnatus toprağıyla uğraşırken, senatonun, Roma ordularının başına geçmesi istemiyle, toprağını terk etmiş ve kendisine verilen bu görevi çok kısa sürede başarıyla yerine getirdikten sonra yeniden işine dönmüştür. Romalıların en yüce erdem olarak gördükleri, "ihtiyaç duyulduğu anda bütün işlerini bırakıp vatana hizmet etme bilinci (*pietas*)" Cincinnatus'ta kişilik bulmuştur. **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, s. 145.
- 56 Zamanında Roma ordusunun başında olup özellikle de Volsklar'a karşı önemli başarılar göstermiş olan Coriolanus, bir taraftan *pleb*'lere karşı *patricius*'ların yanında yer aldığı ve kıtlık sebebiyle zor günler geçiren halka, dışarıdan gelen tahıl yardımının bedava dağıtılmasına razı olmadığı, diğer taraftan da *tribunus* olma yetkisinin *pleb*'lerin elinden alınması konusunda *senatus*'da kışkırtıcı konuşmalar yaptığı için Roma'dan sürgün edilince Volsklar'ın tarafına geçmiş ve gücünü Roma'ya karşı onlarla birleştirmiştir. **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, s. 145.
- 57 **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, s. 145.
- 58 Eski hukuk devrinde ve kısmen klasik hukuk devrinde babasının veya kocasının hâkimiyeti altında bulunmayan (*sui iuris*) Roma'lı kadınlara özellikle malvarlıklarının aile yararına korunması amacıyla vasi atanmakta idi. Kadınlar üzerindeki vesayet M.S. 3. yy.dan itibaren ortadan kalkmıştır.
- 59 **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, s. 147.
- 60 Coriolanus'un yaşanan olayın ardından öldüğü söylenir. Coriolanus'un sonu hakkındaki farklı anlatılar için bkz. **Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, s. 149, dn. 10.
- 61 **Titus Livius**, s. 73 (Titus Livius II, Caput 40).

*sed postquam tellus scelere est imbuta nefando,
iustitiamque omnes cupida de metne figarunt,
perfidere manus fraterno sanguine fratres
destitit extinctos gnatus lugere parentes,
optavit genitor primaevi funera nati,
liber ut innuptae poteretur flore novercae,
ignaro mater substernens se impia nato
impia non verita est divos scelerare penates:
omnia fanda nefanda malo permixta furore
iustificam nobis mentem avertere deorum.*

“Ama toprak iğrenç bir günahla lekelenince,
herkes adaleti açgözlü ruhundan kovunca,
kardeşler ellerini kardeş kanına bulayınca, oğul ölüp giden anne babasına ağlamayı kesince,
baba en küçük oğlunun ölüm törenini isteyince
özgürce elde etsin diye henüz gerdeğe girmemiş taze gelini,
günahkâr anne cahil oğluyla yatıp
ev tanrılarına karşı günah işlemekten korkmayınca;
işte o zaman bütün sevaplarla günahlar
iğrenç bir çılgınlıkla birbirine girdiler...”⁶².

Catullus’un bu şiirinde sıraladığı *pietas* ihlalleri, adaletsizlik ve aç gözlülüğün büyümesi, kardeş katiliği, ebeveyne saygı göstermemek ve ensest ilişkilerdir⁶³. Catullus’un *pius* kullanımı yanında *impius* (günahkâr, tanrıya karşı saygısız) kullanımı birbiriyle oldukça tutarlıdır⁶⁴. Catullus ayrıca önemli erdemlerden sadakatin (*fides*) de, tanıdığı dünyadan yok olmuş gibi göründüğünü, belirtmektedir⁶⁵. Özellikle bir adamın sosyal hayatta arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde de *pietas*’ın önemine vurgu yapan Catullus, sadece metresi Lesbia’nın kendisine karşı sadakatsiz olduğundan değil⁶⁶, aynı zamanda arkadaşlarının da onu terk ettiğinden yakınmaktadır⁶⁷. Eski Romalıları düşünen Catullus, onların, sadece erdemli olmadığını; aynı zamanda başkalarının da erdemli oluşunun sebebini teşkil ettiklerini, belirtmektedir⁶⁸.

Cicero’nun (M.Ö. 106 – M.Ö. 43) eserlerine baktığımızda, *pietas*’ın, diğer temel erdemlerin arasına yerleştirildiği görülmektedir. Cicero, özellikle sosyal etkileşimler üzerinde tesiri olan temel erdemleri

62 Catullus, s. 197.

63 Henry H. M., *Pietas and Fides in Catullus*, Dublin 1950, s. 66.

64 Catullus’un *impius* kullanımı için bkz. Catullus, 23, 10; 30, 4; 64, 403-404; 67, 25; 68, 123; 90, 4.

65 Henry H. M., s. 64.

66 Catullus’un metresinin adı Clodia olmasına rağmen Catullus ona Lesbia adıyla seslenmeyi uygun bulmuştur. Lesbia, sadakat dolu bir kadın değildir; hatta şairin arkadaşıyla gönül eğlendirmesi, Catullus’un bir taraftan Lesbiadan nefret etmesine diğer taraftan sevgilisini elinden aldığı için arkadaşı Rufus’la aralarının bozulmasına neden olmuştur. Catullus, s. 8-11.

67 Henry H. M., s. 64-65.

68 Henry H. M., s. 67.

sayarken *pietas*'a da yer verir. Cicero'ya göre aslında erdem, farklı durumlarda ve belirli şekillerde kendini gösterir⁶⁹. Cicero, *pietas* terimini önceleri ebeveyne, akrabalara ve vatana duyulan saygı olarak kullanırken⁷⁰, M.Ö. 40'lı yıllardaki siyasi olayların etkisiyle⁷¹ Roma Cumhuriyeti'nin fiilen sona ermesinin ardından (M.Ö.46 yılında), daha ziyade tanrılarla ilgili olarak kullanmıştır⁷². Cicero özellikle De Natura Deorum (Tanrıların Doğası) adlı felsefi eserinde, *pietas* kavramını, "dine bağlılık", diğer bir anlatımla "tanrılara saygı" şeklinde öne çıkarmaktadır. Bu eserde, Epikuros felsefesini din hakkındaki görüşleri sebebiyle eleştiren Cicero, tanrıların, insan işlerine karışmadığını düşünen filozofların varolduğuna işaret ederken, bunun doğru olması ihtimalinde dine bağlılığın (*pietas*) nasıl gerçekleşeceğini, sorgulamaktadır⁷³. Cicero, bu eserde yer alan daha pek çok metinde *pietas*'ı dine bağlılık, tanrılara bağlılık anlamında kullanmaktadır:

69 Cicero'nun eserlerinde, üzerinde durduğu bu erdemler; adalet (*iustitia*), din (*religio*), şefkat (*pietas*), iyilik (*bonitas*), sadakat (*fides*), lütuf (*lenitas*) ve dostluk (*amicitia*) olarak sıralanır. Cicero bunları şöyle tanımlar: İki varlık arasında uygulanan erdem bölünmesine adalet (*iustitia*), tanrılara karşı uygulandığında din (*religio*); kişinin ilişkilerine uygulandığında şefkat (*pietas*); tüm dünyaya karşı sergilendiğinde iyilik (*bonitas*); birine emanet edilen şeylerde sergilendiğinde, sadakat (*fides*); ıhlmlı bir ceza olarak sergilendiğinde lütuf (*lenitas*); kendini bir bireye karşı iyi niyetle geliştirdiğinde dostluk (*amicitia*) olarak sıralanmıştır. **Kranjc J.**, s. 24-25.

70 Cicero, Oratio Philippica, 5, 39: ...*Quodsi eadem ratio Caesaris fuisset in illo taetro miseroque bello, ut omittam patrem, duos Cn. Pompei, summi et singularis viri, filios incolumis haberemus, quibus certe pietas fraudi esse non debuit...*: "Caesar da o korkunc ve yürek parçalayan savaşta aynı mantığı yürütseydi, çok büyük ve eşsiz adam Cn. Pompeius'un iki oğlu – babalarını bir yana bırakayım – sağ esen aramızda olurdu, kuşkusuz **babalarına duydukları bağlılık** onlara zarar vermemeliydi...". **Cicero**, Philippicae Söylevleri I (1-6. Kitaplar), Latince'den çeviren F. Gül Özaktürk, Öteki Yayınevi, Ankara 1998, s. 180.

Cic. De Officiis 2, 46: *Prima igitur commendatio proficiscitur a modestia, tum pietate in parentes, in suos benivolentia*: Cicero Yüklümlülükler Üzerine 2, 46: "...İnsan özellikle de alçakgönüllüğünden, anne babasına **saygısından** ve ailesiyle birlikte dostlarına karşı iyiniyetinden ötürü takdir görür". **Cicero**, Yüklümlülükler Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, III. Basım, İstanbul 2016, s. 89.

71 Iulius Caesar'ın yönetiminden hoşnut olmayan Cicero, devletin tek kişinin yönetimine geçmesi sebebiyle siyasi yaşamdan uzak kalmış ve bu dönemde felsefeyle ilgilenmiştir. Gerek Epikuros gerekse Stoa felsefi görüşlere hâkim olan Cicero, M.Ö. 44 yılında Iulius Caesar'ın öldürülmesine kadar felsefi eserler ortaya koymuştur. **Cicero**, Yüklümlülükler, s.xii-xiii.

72 **Kranjc J.**, s. 23.

73 Cicero De Natura Deorum 1, 2, 3-4: *Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent rerum humanarum procuracionem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab is et si est aliquid a deis immortalibus hominum generi tributum; sin autem dei neque possunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec, quid agamus, animadvertunt nec est, quod ab is ad hominum vitam permanere possit, quid est, quod ullos deis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis sicut reliquae virtutes item pietas inesse non potest; cum qua simul sanctitatem et religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio; (4) atque haut scio, an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus iustitia tollatur*: "Nitekim tanrıların insan işlerine hiç karışmadığını düşünen filozoflar olmuştu, günümüzde de vardır. Bunların düşüncesi doğruysa, **dine bağlılık**, kutsallık ve din nasıl olabilir? Tanrılar insan işleriyle ilgileniyorlarsa insan soyu için bir şey yaptılarsa, tüm bu şeyler tanrılara içtenlikle ve kötü niyet olmadan aynı biçimde geri verilmelidir. Tanrılar ne bize yardım ediyor ne de yardım etmek istiyorlarsa, ne tümüyle bize özen gösteriyor ne de yaptığımız işle ilgileniyorlarsa ve tanrıların insan yaşamına bir katkıları yoksa, o halde, ölümsüz tanrılara tapmamızın, sunular sunmamızın ve yakarlarda bulunmamızın nedeni nedir? Öbür erdemler gibi **dindarlık** da yapmacık bir davranış ve gösterişle bağdaşmaz, dindarlığın yanı sıra kutsala saygının ve dinin de ortadan kalkması gerekir; bunlar ortadan kalkarsa, ardından yaşam allak bullak olur ve büyük bir karışıklık ortaya çıkar. (4) **Tanrılara duyulan bağlılığın** yok edilmesiyle insan soyunun güveni ve sosyal birliğinin yanı sıra en büyük erdem olan adaletin de ortadan kalkıp kalkmayacağını bilmiyorum". **Cicero**, Tanrıların Doğası (De Natura Deorum), Latince Aslından Çeviren F. Gül Özaktürk-Fafo Telatar, Dost Kitabevi Yayınları, Anka 2006, s. 26-27.

Cic. De Natura Deorum 2, 41, 116: ...*Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis, aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos;*...

“...Dahası, insan karşılık göremeyeceği birine neden **bağlılık** duymalı? Ya da hiçbir şey hak etmeyene insanın ne borcu olabilir? **Tanrılara bağlılık** bir hak mıdır?”⁷⁴.

Cic. De Officiis 2, 11: *Deos placatos pietas efficiet et sanctitas; proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.*

Cicero Yükümlülükler Üzerine 2, 11: “...**Sadakat** (*pietas*) ve kutsala tapım tanrıların hoşuna gider, yine insanların tanrılara yakınlığı, insanlara ziyadesiyle fayda sağlar”⁷⁵.

“Cicero’ya göre *pietas* ve diğer erdemlerin kökenleri, doğa ve tanrıların bilgisinde yatar. Doğa bilimi, tek başına “adaleti teşvik etmede; dostluğu ve diğer duyguları sürdürmede doğanın gücü hakkında bir fikir verebilir. Doğanın açıklaması olmadan, tanrılara olan dindarlığı veya onlara karşı borçlu olduğumuz minnettarlığın derecesini anlayamayız. Adaletin ve tüm erdemlerin temeli doğadır”⁷⁶.

Cic. De Legibus 1, 15, 43: *Atqui si natura confirmatura ius non erit, uirtutes omnes tollantur. Vbi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae uoluntas poterit existere? Nam haec nascuntur ex eo quod natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caerimoniae religionesque toll<e>ntur, quas non metu, sed ea coniunctione quae est homini cum deo conseruandas puto. Quodsi populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur.*

Cicero Yasalar Üzerine 1, 15, 43: “ Dahası, hukuk doğa tarafından onaylanmazsa bütün erdemler anlamını yitirecektir.<...> Nerede var olabilecek cömertlik, nerede vatan sevgisi, nerede dindarlık (*pieta*), nerede başkasına iyi davranma ve minnet duygusu? Zira bütün bunlar doğadan ötürü insanlara değer vermeye yönlendirildiğimiz için vardır, bu da hukukun temelidir. Sadece insanlara duyduğumuz hoşgörü değil, aynı zamanda tanrılara yönelik seremonilerimiz ve inançlarımız da bozulacaktır; zira onları korkudan değil, insanın tanrıyla olan bağından ötürü korumamız gerektiğini düşünüyorum. Eğer hukuku halkların buyrukları, liderlerin kararları ve hâkimlerin hükümleri inşa etseydi, çoğunluğun oyları ve buyrukları onaylıyor madem, çalmak, tecavüz ve yalan tanıklık etmek hak olurdu”⁷⁷.

Cicero’ya göre tanrı kavramının oluşmasıyla ortaya çıkan inancın, adalet ve *pietas* ile arasında sıkı bir bağ vardır⁷⁸.

74 Cicero, Tanrıların Doğası, s. 66.

75 Cicero, Yükümlülükler, s. 75.

76 Kranjc J. s. 26.

77 Cicero, Yasalar Üzerine, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Latince Aslından Çeviren C. Cengiz Çevik, İstanbul 2017, s.23.

78 Cicero De Natura Deorum 2, 61, 153: *Quae contuens animus accedit ad cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes,* “ Bunlar akılla gözlemlendiğinde, insanın kafasında tanrı kavramı oluşur; böylece, **inanç** ortaya çıkar, **adalet** ve öbür **erdemler**le bu inanç arasında sıkı bir bağ vardır.” Cicero, Tanrıların Doğası,

Cic. Legibus 2, 11, 28: *Bene vero quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecrantur humanae, quarum ommum Romae dedicata publice templa sunt, ut illas qui habeant — habent autem omnes boni — deos ipsos in animis suis conlocatos putent.*

Cicero Yasalar Üzerine 2, 11, 28: “ Gerçekten de Zihin, **adanmışlık** (*pieta*), erdem ve inanç da iyi bir şekilde kutsanmalıdır, nitekim insanlar bunlara sahip olan kişilerin (bütün iyi insanlar sahiptir) ruhlarında bizatihi tanrılarla bir olduklarını düşünsünler diye, bunların hepsine Roma'da halka açık tapınaklar adanmıştır ”⁷⁹.

Cicero gibi bir tek felsefi akıma bağlı kalmayan Seneca (M.Ö. 4 – M.S. 65) Epistulae Morales (Ahlaki Mektuplar) adlı eserinde sıkça *pietas*'tan bahsetmektedir. Bunun en önemli nedeni imparator Neron zamanında (M.S. 37 – M.S. 68), köleler yanında Roma soylularının da insanlık dışı muamelelere maruz kalmasıdır. Neron zamanında, özellikle kendisinin de başına geldiği gibi sürgün, ölüm cezası gibi cezalarla karşılaşma korkusu, onu da etkilemiştir. Bu dönemde işlenen suçları (soylu Romalıların intihara zorlanması gibi) açıkça *pietas* ihlali olarak gören Seneca, *pietas* kavramını bu kapsamda ele almıştır:

Seneca, Epistulae Morales XIV, 90, 3: *Huius opus unum est de divinis humanisque verum invenire; ab hac numquam recedit religio, pietas, iustitia et omnis alius comitatus virtutum consertarum et inter se cohaerentium...*

“ Felsefenin tek görevi, tanrıların, insanların gerçeğini bulmaktır. Din, **görev**, adalet duyguları hiç ayrılamaz ondan, onlar erdemlerin birleşmiş, birbirine kenetlenmiş yoldaşlarıdır... ”⁸⁰

Seneca, Epistulae Morales VII, 66, 37 : *Duo illa bona superiora diversa sunt: prima enim secundum naturam sunt, gaudere liberorum pietate, patriae incolumitate; secunda contra naturam sunt, fortiter obstare tormentis et sitim perpeti morbo urente praecordia*

“ O iki üstün iyilik, birbirine karşıttır. Birinciler doğaya uygundur, **çocukların bağlılığından**, yurdun selâmetinden sevinç duymak gibi; ikinciler doğaya aykırıdır,

işkencelere yiğitçe karşı koymak, bağı cayı cayı yansa da, susuzluğa katlanmak gibi ”⁸¹.

IV. Roma Hukukunda *Pietas*

Roma hukuk metinlerinde, edebi metinlerden farklı ve/veya yeni bir anlam taşımayan “*pietas*”; sübjektif anlamda kişinin görevine bağlı düşünce biçimini, objektif anlamda iki veya daha fazla kişi arasında bu şekildeki düşünce tarzına ve onun gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulan ilişkiyi

s. 125. Cicero bu metinde *pietas*'ı yine “dine bağlılık” (inanç) anlamında kullanmıştır.

79 Cicero, Yasalar, s. 47.

80 Seneca Ahlaki Mektuplar, Epistulae Morales, (Kitap I-XX), çev. Türkân Uzel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 225.

81 Seneca, s. 153.

ifade eder⁸². Burada öncelikle Digesta'daki hukuki metinler kapsamında *pietas*'ın subjektif anlamı üzerinde durulacak, ardından objektif anlamı ele alınacaktır.

Papinianus'a ait bir metin (D.28.7.15:.....*nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est* : ...Dürüst davranışlarımıza (*pietas*), itibarımıza (*existimatio*), ahlaki değerlerimize (*verecundia*) ve genel olarak konuşmak gerekirse, geleneklerimize (*boni mores*) aykırı olan eylemleri gerçekleştiremeyeceğimiz kabul edilmelidir⁸³ yoğun bir şekilde eleştirilmesine ve sık sık Iustinian'ın derleyicilerine atfedilmesine rağmen, geç dönem klasik hukuk fikrini ortaya koyar⁸⁴. Söz konusu metinde belirtildiği gibi “iyi bir Romalıdan beklenilmesi gereken dürüst davranış (*pietas*)” ahlaki ve yasal bir zorunluluk olarak değil, belirli bir uzlaşmayı gerektiren daha geniş bir değerle ilgili müzakereler dizisi olarak görülür⁸⁵.

A. *Pietas* Kavramının Subjektif Anlamda Değerlendirilmesi

Roma hukuk metinlerinin çoğunda *pietas*, akrabalar arasında özellikle de çocuk ile ebeveyn arasında karşılıklı görev ve uygun davranışa işaret eder. Roma toplumunda *pietas*, aile içinde nesiller arasındaki ilişkileri ideal olarak yöneten bazı iddiaları ortaya koymuştur: Ebeveynin çocukları doğurması, yetiştirmesi ve eğitmesi, torunları da dâhil olmak üzere onlara maddi ve psikolojik destek vermesi ve bunun karşılığında çocukların ebeveynini onurlandırması, onlara itaat etmesi, yaşlılıklarını

82 Kranjc J., s. 34.

83 *Pietas*, tek taraflı itaat yükümlülüğü yüklememektedir. İnsanın tanrıya, oğlun veya kızın babasına veya annesine, bir kölenin efendisine, bir vatandaşın devlete, bir tebaanın imparatoruna yakınlığını ifade eden *pietas*, aynı zamanda tam tersi durumda da önem kazanmaktadır: Tanrının insana, babanın ya da annenin oğluna ya da kızına, kardeşlerin birbirlerine, bir hükümdarın eş-yöneticisine karşı saygılı davranışı gibi. Kranjc J., s. 13; Saller R., s.110-111. Yaşları ne olursa olsun oğul veya kız, aileye karşı görev duygusu (*pietas*) içinde hareket etmelidir. Buna karşılık ebeveyn de, *pietas* gereği; evlatlarından, etik ve ahlaki değerlere, geleneklere aykırı olan taleplerde bulunmamalıdır. Aksi durumda, oğlun veya kızın, babanın iradesine uyması beklenemeyecek; babanın isteği, onlar tarafından geri çevrilebilecektir. Kranjc J., s. 57. Miras hukukunda geçerli olan “miras bırakanın iradesine öncelik tanımak” ilkesi gereği ölüme bağlı tasarruflarda tartışmalı olmakla birlikte ahlâka aykırı şartların yok farz edilerek hukuki muamelenin geçerli sayıldığı görülmektedir (D.35.171.1, Gai.I.3.98) (bkz. Tahiroğlu/Erdoğan, Roma Hukuku Dersleri, İstanbul 2012, s.193, dipnot 136). D.28.7.15, senato veya imparator'un onaylamayacağı bir şartla, babası tarafından mirasçı olarak atanan hâkimiyet altındaki bir oğlun davasıyla ilgilidir. Bu metne göre baba, hâkimiyeti altındaki oğlunu senato veya imparatorun onaylamayacağı (etik ve ahlaki değerlere karşı gelen, şanı şöreti zedeleyen, geleneklere aykırı olan) bir şarta bağlı olarak mirasçı atarsa; oğul, babasının vasiyetini uyulamazmış gibi, geri çevirebilir (*Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant, testamentum infirmat patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est*). Bu nedenle metinde yer alan “senato veya imparatorun (ahlaki değerlere, geleneklere aykırı olduğu düşüncesiyle) onaylamayacağı bir şartla” ifadesinin sebebi; ahlâka ve geleneklere aykırı şartları içermesine rağmen geçerli sayılan vasiyetlerin, hukuku yaratan kaynak olarak imparatorun veya senatonun iradesine üstünlük tanınarak, atanan mirasçı tarafından, geri çevrilmesi gerektiğini ortaya koymak içindir. D.28.7.15'te, böyle bir durumda, babanın iradesinin geçersiz olduğu, açıkça ifade edilmiştir. Metnin devamında, “herhangi bir eylemin dürüst davranışlara, itibara, ahlaki değerlere ve genel olarak geleneklere aykırı olduğu durumlarda, bunların gerçekleştirilemeyeceğinin, kabul edilmesi gerektiği”, belirtilmiştir

84 Berger A., s. 630.

85 Kranjc J., s.35.

rahat geçirmelerini sağlaması ve onlar için cenaze töreni yapması gibi⁸⁶. Dolayısıyla Roma ailesinin erdemi olan *pietas*; yalnızca evladın, itaati değil, aynı zamanda tüm aile üyeleri arasında geniş şefkatli bir bağlılıktır⁸⁷. Diğer bir anlatımla hukuki metinlerde *pietas*, kural olarak aile üyeleri arasındaki ilişkilerle sınırlı olarak, daha dar anlamda kullanılmıştır.

D.37.15.1.1'de Ulpianus, aynı efendinin azatlıları arasında yer alan anne ve oğlun ilişkisi, *pietas* dikkate alınarak doğal hukuka göre devam ettirilmelidir, görüşündedir⁸⁸. Yine Ulpianus'a ait 37.15.1 pr'da ebeveyne gösterilen evlat sevgisinin (*pietas*), askerler tarafından da gösterilmesi gerektiği, bu nedenle asker olan bir oğlun, babasına karşı herhangi bir uygunsuz davranışında, suçu oranında cezalandırılması gerektiği, belirtilmiştir⁸⁹. Roma imparatorluğunda birçok ayrıcalıktan yararlanan askerlerin bile ebeveynine karşı *pietas* ile bağlılıktan muaf tutulmadıkları, görülmektedir.

Ulpianus'a atfedilen diğer bir metinde (D.37.15.1.2) oğul, taciz edici bir dil kullanarak, saygı duymakla yükümlü olduğu babasına veya annesine hakaret ederse ya da bunlardan herhangi birine saygısızca şiddet uygularsa, bu, kamu *pietas*'ına ait (*ad publicum pietatem pertinens*)⁹⁰ bir suç olduğundan, şehir valisinin, suçu, ağırlığıyla orantılı olarak cezalandıracağı, belirtilmiştir⁹¹.

Roma hukukunda bir mirasçı, miras malları üzerinde faaliyette bulunduğu (*gestio pro herede*) mirasçı olma iradesini belirtmiş olurdu⁹². Ölen kişinin malını kullanmışsa, ona ait malları satmış veya kiraya vermişse, onun borçlarını ödemişse veya alacağını talep etmişse “mirasçı olarak hareket ettiği” kabul edilirdi⁹³. Diğer bir anlatımla mirasın, zımnen kabul edildiği sonucuna varılırdı. Bu durumda mirası kabul etmiş (*heredes domestici*) veya mirasçı sayılan (*heredes extranei*) kişi, mirası reddetme (kabulden kaçınma ya da mirastan vazgeçme) hakkını kaybederdi. Bununla birlikte, önceden, tanıkların önünde ve fiilleriyle açıkça, mirasın kabulünü ima etmediğini, ancak ölen kişinin mirasının, düzgün bir şekilde

86 Dixon S., *The Roman Family*, London 1992, s. 157.

87 Saller R., s. 131.

88 D.37.15.1.1: Et inter collibertos matrem et filium pietatis ratio secundum naturam salva esse debet.

89 D.37.15.1 pr.: Etiam militibus pietatis ratio in parentes constare debet: quare si filius miles in patrem aliqua commisit, pro modo delicti puniendus est.

90 Kamu *pietas*'ının ne anlama geldiği açık olmamakla beraber bu konuda farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar bunu “yasal olarak korunan *pietas*” şeklinde ifade ederken, diğerleri “vatandaşlar arasındaki *pietas*” olarak benimserler. “Ad publicum pietatem pertinens”in genel ahlak anlayışına atıfta bulunması daha yerinde görülmektedir. Yazarların görüşleri hakkında bkz. Kranjc J., s. 37.

91 D.37.15.1.2: Si filius matrem aut patrem, quos venerari oportet, contumeliis adfcit vel **impias** manus eis infert, praefectus urbis delictum ad publicam **pietatem** pertinens pro modo eius vindicatur.

92 Miras bırakanın hâkimiyeti altında iken onun ölümü ile *sui iuris* hale gelen mirasçı (*heres suus*) ,mirası, kural olarak intikal anında edinmiş olurdu. Mirasın borca batık olması durumunda ise Roma hukuku, mirası reddetmek değil, fakat mirası kabulden kaçınma imkânını (*beneficium abstinendi*) mirasçıya tanımıştır. Ancak ergin mirasçı, miras mallarını kendisinin gibi kullanırsa, bu hakkı kaybederdi. Diğer taraftan vasiyetnameyle mirasçı olarak atanan vasiyet mirasçıları (*heredes extranei*) da mirası kabul edebilecekleri gibi vazgeçebilirlerdi. Bu durumda mirasın kabulü ya klasik devirde şekle bağlı (Iustinianus devrinde ise şekle bağlı olmayan basit bir beyanla-*aditio*-) bir hukuki muamele (*cretio*) ile ya da mirasçı gibi hareket ederek, gerçekleşirdi. İhtiyari mirasçılar (*heredes voluntarii*) olarak da tanımlanan vasiyet mirasçıları, basit bir beyanla ya da mirasçılığı kabul etmediklerini gösteren hareketlerle, mirastan vazgeçebilirlerdi. **Umur Z.**, Roma Hukuku Ders Notları, İstanbul 1999, s. 531-532. Ayrıca *heres suus*, *heredes extranei* ve *heredes voluntarii* için bkz. **Umur Z.**, Roma Hukuku Lügati, İstanbul 1975.

93 Kranjc J., s. 51.

yönetilmemesi durumunda meydana gelebilecek zararları önlemeyi amaçladığını, beyan ederse; bu tür sonuçlardan kaçınılabirdi. Dolayısıyla, D.29.2.20'de Ulpianus, mirasçı sıfatıyla miras malları üzerinde her şeyi yapma hakkına sahip olan kişinin, mirasçı olarak hareket etmekle yükümlü olduğunu, genel olarak Iulianus'un da belirttiği gibi, miras mallarıyla ilgili herhangi bir işi sırf "görev bilinciyle" (örneğin miras malı taşınmazın mülkiyetini korumak için), "ebeveyne saygı" (*pietas*) kapsamında yaptıysa, mirasçı olarak hareket etmiş olduğu, kabul edilmezdi⁹⁴.

Pietas, özellikle karşılıklı ihtiyaç halinde; ebeveyni ve çocukları, birbirlerine yardım etmek zorunda bırakmıştır⁹⁵. Bu nedenle nafaka yükümlülüğü kapsamında da *pietas* kavramı, önem kazanmaktadır. Ulpianus'a ait bir metinde (D.25.3.5.15)⁹⁶, para sahibi olduğu sürece diğer bir anlatımla imkân olduğu takdirde askerdeki evladın, ebeveynini desteklemesi, onlara bakması bir görev (*pietas*) olarak kabul edilmiştir⁹⁷. Ulpianus, bir evladın ölmesi halinde, evlat hayatta olsaydı, evlatlık görevi (*pietas*) sebebiyle yoksulluk içinde bulunan babasına sağlayacağı yardımı; onun varislerinin, kendi istekleri dışında, baba çok fakir olmadığı sürece, yapmak zorunda olmadıklarını, belirtmektedir⁹⁸. Diğer bir anlatımla, ölen evladın mirasçıları, yoksulluk içinde bulunan babaya, yardım etme yükümlülüğü altında iken; babanın yardıma muhtaç olmaması halinde, bu yönde, herhangi bir yükümlülükleri doğmayacağı kabul edilmiştir. Ancak ölen evladın mirasçıları, isterlerse, babanın fakir olmaması durumunda dahi ona yardım edebilirler.

Diğer taraftan, *negotiorum gestio* (vekâletsiz iş görme) başlığı altında yer alan D.3.5.26 pr'da, Modestinus'a atfedilen bir metinde, verimsiz bir araziye müştereken malik olan biri ergin, diğeri ergin olmayan iki erkek kardeşten ağabeyin; babalarının ikametgâhının bulunduğu verimsiz bir araziye, büyük binalar inşa etmek suretiyle, araziyi iyileştirdiği iddiasıyla, müşterek araziye paylaştıklarında, harcadığı paranın kendisine ödenmesini, kardeşinden (bu arada zaman geçti ve kardeş de büyüdü) talep edip edemeyeceği, üzerinde durulmaktadır. Herennius Modestinus, harcama, zorunluluk sebebiyle değil de sadece zevk uğruna yapıldığında, söz konusu masraflar için dava açma hakkının olmadığı yönünde, cevap vermiştir⁹⁹.

94 D.29.2.20 pr.: *Pro herede gerere videtur is, qui aliquid facit quasi heres. Et generaliter Iulianus scribit eum demum pro herede gerere, qui aliquid quasi heres gerit: pro herede autem gerere non esse facti quam animi: nam hoc animo esse debet, ut velit esse heres. Ceterum si quid pietatis causa fecit, si quid custodiae causa fecit, si quid quasi non heres egit, sed quasi alio iure dominus, apparet non videri pro herede gessisse.*

95 Saller R., s.111.

96 D.25.3.5.15: *A milite quoque filio, qui in facultatibus sit, exhibendos parentes esse pietatis exigit ratio.*

97 İpek N., Roma Hukukunda Yardım Nafakası Yükümlülüğü, Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y. 2013, C. 19, S. 3, s. 282.

98 D.25.3.5.17: *Item rescriptum est heredes filii ad ea praestanda, quae vivus filius ex officio pietatis suae dabit, invitos cogi non oportere, nisi in summam egestatem pater deductus est.*

99 D.3.5.26 pr.: *Ex duobus fratribus uno quidem suae aetatis, alio vero minore annis, cum haberent communia praedia rustica, maior frater in saltu communi habentes habitationes paternas ampla aedificia aedificaverat: cumque eundem saltum cum fratre divideret, sumptus sibi quasi re meliore ab eo facta desiderabat fratre minore iam legitimae aetatis constituto. Herennius Modestinus respondit ob sumptus nulla re urgente, sed voluptatis causa factos eum de quo quaeritur actionem non habere.*

Bu metni takip eden diğer bir metinde de¹⁰⁰ Modestinus; Titius, yeğenini, kız kardeşine karşı duyduğu saygı (*pietas*) sebebiyle yetiştirirse, ona karşı bir davaya sahip olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Burada da *pietas*, kız kardeşe duyulan saygı anlamında kullanılmıştır.

Akıl hastalarına ve ergin küçüklere kayyım atanmasına ilişkin D.27.10.4'te Ulpianus, akıl hastası anneye, oğlunun kayyım olarak atanmasının, yetkileri aynı olmasa da ebeveyne saygı (*pietas*) gereği, adil bir karar olduğunu belirtmiştir¹⁰¹. Burada *pietas* kavramı, oğlun, güçleri eşit olmasa da her iki ebeveynine, eşit olarak saygı gereği borçlu olduğunu, belirtmek için kullanılmıştır.

Vasi ve kayyımlara karşı, görevleri sebebiyle yapılan suçlamalar hakkında¹⁰² Ulpianus, kadınların bile suçlamada bulunmalarına, *praetor* tarafından izin verileceğini, belirttikten sonra; bu kadınların, kimler olduğunu sayarken, *pietas* kelimesini sıklıkla kullanmıştır. Metne göre anne, sütanne, büyükanne gibi şefkat/*pietas* göstermeye teşvik edilenler; hatta kızkardeş, ayrıca şefkatli/*pietas* olduğunu bildiği, cinsiyetinin alçak gönüllülüğünü ihlâl etmeyen ve korumaya saygı duyan/*pietas*, vesayet altındakine zarar verilmesine dayanamayan, başka herhangi bir kadın da, onun korunması amacıyla, vesayeti kötüye kullanan vasiye karşı, suçlama yöneltebilirdi¹⁰³.

D.37.12.5'te Papinianus'a atfedilen bir metinde; İmparator Traianus'un¹⁰⁴, oğluna kötü davranan bir babayı; oğlunu, *emancipatio* ile hâkimiyetten çıkarmaya zorlamasının¹⁰⁵ sonuçları üzerinde durmuştur. Babanın sonradan ölen oğlunun bıraktığı malların tamamının veya bir kısmının zilyetliğine (*bonorum possessio*) sahip olması, Neratius Priscus ve Aristo'nun tavsiyesi üzerine,

100 D.3.5.26.1: *Titium, si pietatis respectu sororis aluit filiam, actionem hoc nomine contra eam non habere respondi.*

101 D.27.10.4: *Furiosae matris curatio ad filium pertinet: pietas enim parentibus, etsi inaequalis est eorum potestas, aequa debebitur.*

102 Vasinin, vesayeti kötü kullandığına yönünde bir şüphe doğarsa, vasiyetname ile belirlenen vasiye karşı, üçüncü kişi tarafından *accusatio suspecti tutoris* (idareden elçektirme davası) açılabilirdi. Ceza davası niteliğindeki bu davayla, vasinin, vasilik sıfatı kalmasına rağmen; vasi, idareden alıkonabilmekteydi. Vesayet altındaki kişi bu davayı açamazdı; ancak üçüncü kişi ile anlaşarak, davayı ona açtırabilirdi. **Güneş Ceylan S.**, Roma Hukukundan Günümüze Velayet-Vesayet Hukuku, Ankara 2004, s. 136-138.

103 D.26.10.1.7: *Quin immo et mulieres admittuntur, sed hae solae, quae pietate necessitudinis ductae ad hoc procedunt, ut puta mater. Nutrix quoque et avia possunt. Potest et soror, nam in sorore et rescriptum exstat divi Severi: et si qua alia mulier fuerit, cuius praetor perpensam pietatem intellexerit non sexus verecundiam egredientis, sed pietate productam non continere iniuriam pupillarum, admittet eam ad accusationem.*

104 M.S.53 – 117 yılları arasında yaşayan Traianus imparatorluğu sırasında fakirlere ve çocuklara özellikle de terk edilmiş çocuklara yardım kapsamında düzenlemeler yapmıştır. Bkz. **İpek N.**, Arkaik ve Klasik Dönem Roma Ailesinde Çocuk ve Yeni Doğan Bebeğin Terk Edilmesi Meselesi, MÜHF-HAD, C. 23, Yıl 2017, S.2, s. 350-352.

105 Roma hukuku, babalara *patria potestas* kapsamında olağanüstü güçler veriyse de hukukun diğer yönleri ve sosyal adalet bu yetkilerin etkisini yumuşattı. Hatta bazı imparatorlar, aile reisinin, *patria potestas* kapsamında sahip olduğu bazı hakların – özellikle *ius vitae ac necis*'i (yaşam ve ölüm üzerindeki hak) – keyfi kullanımını engellemek amaçlı çeşitli sınırlamalar getirdiler. **İpek N.**, Çocuk, s. 339. Hadrianus zamanında, oğlunu öldüren bir baba hakkında suçlamalar (oğlunun üvey annesi olan babanın karısıyla zina) ve gerekçeler belirtilmemiş olsa da babanın, bu fiili nedeniyle ceza aldığı bilinmektedir (bkz. dn.103). Constantinus zamanında, baba hâkimiyeti altında bir çocuğun öldürülmesi, *parricidium* kapsamında kabul edildi, ancak Constantinus'a kadar bu gücün kapsamının ve sınırlarının gelişimi hakkında kesin bir fikrimiz yoktur. Tarihsel örnekler, Roma'nın erken dönemlerinden efsanevi hikayelere dayandığından, güvenilir değildir. Tarihten kayda değer bir örnek, Catilina'nın isyancı ordusuna katılmaya çalışan oğlunu öldüren senatör A. Fulvius'a işaret etmektedir. **Saller R.**, s. 115.

reddedilmiştir. Bunun nedeni ise babanın, babalık şefkatinin (*pietas*) gösterdiğinin aksine hareket etmesi, oğluna kötü davranmasıdır¹⁰⁶.

D.37.15.10'da Tryphoninus'a atfedilen bir metinde, bir babanın hâkimiyeti altından çıkardığı çocuklarına hiçbir şey dayatamayacağını; hâkimiyeti altından çıkarması (*sui iuris* hale getirmesi) sebebiyle, oğluna herhangi bir borç yükleyemeyeceğini; hiç kimsenin, babasına yemin ederek, ona bağlı olduğunu (bir azatlının eski efendisine olduğu gibi), söyleyemeyeceğini; zira çocukların, ebeveynine şefkat (*pietas*) borçlu olduğunu, hizmet borçlu olmadığını, belirtilir¹⁰⁷.

Augustus zamanında *quaestio perpetua*¹⁰⁸ denilen mahkemeler zina davalarına bakmakla görevliyken, imparatorlukla birlikte ceza mahkemelerinin yapısı değişmiş ve bu özel mahkemeler zamanla kullanılmaz hale gelmiştir. İmparatorlukla birlikte *praetor*'un yerini imparatorlar almıştır. Bazı imparatorların zina davalarına baktıkları belirtilmektedir¹⁰⁹. Nitekim Marcianus, imparator Hadrianus'un, üvey annesiyle zina yapan oğlunu avlanırken öldüren bir babanın, adaya sürülmesi yönünde, karar verdiğini; baba hâkimiyetinin (*patria potestas*) zulümden çok şefkatten, sevgiden (*pietas*) etkilenmesi gerektiğini, oysa ki söz konusu olayda, babanın, oğlunu öldürdüğünü, söylemektedir¹¹⁰.

Papinianus, D.48. 5. 22. 4'te Augustus yasaları (*lex Iulia*) kapsamında zinanın cezalandırılmasına ilişkin olarak, kocaların elinden alınan¹¹¹ kadını ve âşığı öldürme hakkının¹¹² (*ius occidendi*) belli

106 D.37.12.5: Divus Traianus filium, quem pater male contra pietatem adficiabat, coegit emancipare. Quo postea defuncto, pater ut manumissor bonorum possessionem sibi competere dicebat: sed consilio Nneratii Prisci et Aristonis ei propter necessitatem solvendae **pietatis** denegata est.

107 D.37.15.10: Nullum ius libertatis causa impositorum habet in mancipato filio, quia nihil imponi liberis solet. Nec quisquam dixit iureiurando obligari filium patri manumissori ut libertum patrono: nam **pietatem** liberi parentibus, non operas debent.

108 Özel bir *praetor*'un başkanlık ettiği ceza mahkemesine verilen isim. Bu mahkemeler otuz ya da daha fazla üye hâkimden oluşurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Türkoğlu H. G.**, Roma Hukukunda Suç ve Ceza, Güncellenmiş İkinci Baskı, Ankara 2017, s. 199-205; **Kayak S.**, Roma Ceza Yargılama Hukukunda Sorgulama ve Cezalandırma, Prof. Dr. Belgin Erdoğan, Prof. Dr. Belgin Erdoğan, Derleyen Doç. Dr. M. Murat İnçeoğlu, Der Yayınları, İstanbul 2011, s. 163-165.

109 Kural olarak imparatorların yasalara bağlı olmasalar da yasalara uydukları; imparatorların yargı alanındaki şeklen düzenlenmeyen faaliyetlerinin geleneklerle ortaya çıktığı hatta imparatorların karar verirken hukukçular tarafından yönlendirildikleri belirtilmektedir. **Tamer D.**, Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis, İstanbul 2007, s. 128.

110 D.48.9.5: Divus Hadrianus fertur, cum in venatione filium suum quidam necaverat, qui novercam adulterabat, in insulam eum deportasse, quod latronis magis quam patris iure eum interfecit: nam patria potestas in **pietate** debet, non atrocitate consistere.

111 Augustus'un zina ve tecavüzlere ilişkin düzenlemesi (*lex Iulia*) kapsamında koca, karısını ancak belli şartların varlığı halinde öldürme hakkına sahip olabilirdi. Bu şartlar zinanın kocanın evinde gerçekleşmesi, âşıkların suçüstü yakalanması ve karısının sevgilisinin kadın taciri, aktör, şarkıcı, dansöz bir aileden gelmiş olması veya azatlı olmasıdır. Kanun tarafından belirlenen bu şartlar dışında kocanın öldürme yetkisi yoktur. Bu kuralların amacının, öldürme hakkının kullanılmasının mümkün olduğunca engellemek olduğu, kabul edilebilir. Zaten sonraki dönemlerde eğilim, zinadurumunda verilen cezaları hafifletmek yönündedir. Örneğin imparator Caracalla zinayı tamamen cezasız bırakmıştır. **Tamer D.**, s. 141-148.

112 Yukarıdaki dipnotta açıkladığımız üzere, *lex Iulia*'ya göre ancak belirli şartların gerçekleşmesi halinde kocaya tanınan zina yapan karısını öldürme hakkının, bazı yazarlar tarafından klasik hukukta kabul edilmediği, belirtilmektedir. Kadının suçüstü yakalanması, katil kocanın cezalandırılmasında sadece bir hafifletici sebep olarak görülmekte; koca, ağırlaştırılmış ölüm cezası yerine devamlı zorunlu çalıştırmaya veya sürgüne mahkûm edilmektedir. **Gaudemet J.**

şartlar altında niçin babaya tanındığını¹¹³ açıklamaya çalışır¹¹⁴. Papinianus'a göre kadını ve onunla zinada yakalanmış erkeği öldürme hakkının, babaya tanınmasının sebebi, genel olarak babalık sevgisinin (*pietas*), çocukların çıkarlarını gözetmesindedir. Bu nedenle babanın kendisine tanınan bu hakkı daha dikkatli kullanacağı düşünülmüştür¹¹⁵; oysa ki koca çabuk karar verir, kocanın kızgınlığı ve aceleciliği kontrol altına alınmalıdır.

Klasik hukukta *dos*¹¹⁶ verme genel olarak manevi yükümlülük, ahlâki borç anlamında kullanılmaktadır. Nitekim, *dos* vermenin bu anlamda kullanıldığını gösteren D.38.5.1.10'da, kızına *dos* veren bir azatlıdan, söz edilmektedir. Ulpianus'a göre, azat edilmiş birisinin, kızı için *dos* vermesi; efendisinden mal kaçırdığı, diğer bir anlatımla efendisini aldattığı anlamına gelmemelidir¹¹⁷. Azatlının, kızı için çeyiz yoluyla verdiği miktar, *pietas*'la (baba sevgisiyle) açıklanabilir. Dolayısıyla, azatlı, efendisini dolandırmış sayılmayacaktır. Ulpianus'a göre baba şefkati, baba sevgisi ayıplanmamalıdır¹¹⁸.

B. *Pietas* Kavramının Objektif Anlamda Değerlendirilmesi

Roma hukukunda özellikle klasik hukukçuların faaliyetleri çerçevesinde benimsenen etik değerler, tarihsel bakımdan önem taşımakla birlikte bugün de pozitif hukuk üzerinde tesirini sürdürmektedir. Roma dininde önemli bir kavram olan; kişinin tanrılara, vatanına, ailesine bağlılığını ifade eden "*pietas*", sözleşmeye dayanan ilişkilerde "*fides*" (sözüne bağlılık, kendi beyanına bağlı hissetmek) anlamında kullanılmıştır¹¹⁹.

Hatta hukukçular rızai sözleşmeleri iyiniyet, *bona fides* fikri ile özdeşleştirmişlerdir. Dolayısıyla bu durumda *bona fides*'ten sorumluluk, artık sadece "sözünü tutmayı" değil, "namuslu insanların karakter

Roma İmparatorluğunda Kadının Hukuki Durumu, çev. Bülent Tahiroğlu, İÜHFMDAD, İstanbul 1972, Ayrı Bası, s. 215; **Tamer D.**, s. 144. Bazı yazarlar tarafından da klasik hukuk devrinde kocanın zina yapan karısını öldürme hakkının kısıtlandığı (*lex Iulia* kapsamında) hatta sona erdirildiği, bu hakkın sadece babaya bırakıldığı, ifade edilmektedir. **Kranjc J.**, s. 42.

113 *Lex Iulia*'ya göre, bir *pater familias* baba (*pater familias* hâkimiyetindeki babanın, kızını öldürme hakkı yoktur), hâkimiyeti altındaki (*potestas*) kızını, kendi evinde veya damadının evinde suçüstü yakaladığında, öldürebilir. Ayrıca baba, kızını ve onun aşığını aynı anda öldürmüş olmalıdır. **Tamer D.**, s.139. Papinianus'a göre, babanın eski hukuktan gelen öldürme hakkının, *lex Iulia*'da yeniden düzenlenmesinin nedeni, babayı, kızının aşığını öldürdüğünde, kızını da öldürmeye zorlamaktır. Oysa ki, baba, bir taraftan aile fertleri üzerinde hâkimiyet sahibi iken diğer taraftan görev bilinci (*pietas*) içinde, özellikle, çocuklarına öğütler veren, onlara sevgiyle yaklaşan kişidir. Bu nedenle "öldürme hakkı" babaya tanınarak, bu hakkın aşırı uygulanmasının önüne geçilmesi, umulmuştur. **Tamer D.**, s.144.

114 D.48.5.22.4: *Ideo autem patri, non marito mulierem et omnem adulterum remissum est occidere, quod plerumque pietas paterni nominis consilium pro liberis capit: ceterum mariti calor et impetus facile decernentis fuit refranendus.*

115 **Tamer D.**, 147.

116 *Dos*, kadının babası, kadın veya üçüncü kişi tarafından kadının ev masraflarına katılması için kocaya verilenlerdir. Önceleri kocanın *dos* üzerindeki yetkileri adeta sınırsızken klasik hukuk devrinde birtakım sınırlamalar getirilmiştir.

117 **Ayiter K.**, Klasik Roma Hukukunda "Dos" un Tesisi, Ankara 1958, s. 52.

118 D.38.5.1.10: *Sed si libertus filiam dotavit, hoc ipso, quod dotavit, non videtur fraudare patronum, quia pietas patris non est reprehendenda.*

119 **Uçaryılmaz T. Ş.**, Roma Hukukunda Sözleşmesel Bona Fides (Dürüstlük Kuralı) Kavramı ve Çağdaş Hukuka Etkisi, TBB Dergisi 2018 (135), s.337.

ve adetleri kapsamında dürüst bir şekilde hareket etmeyi” hedef almaktadır. Bu da bir anlamda “bağlılık” (sadakat) olmakla birlikte, “kendi sözüne bağlılıktan” farklıdır¹²⁰. Herkesten beklenen ve objektif dürüstlük yükümlülüğü olarak kabul edilen bu doğruluk kuralı, Roma geleneğinde de yer alan, sosyal ahlak değerine dayanmaktadır¹²¹. Diğer taraftan aynı haklar bakımından da *fides*, zilyetlik ve kazandırıcı zamanaşımıyla edinme hallerinde, zilyetliği devreden kişiyi malik zannetmek ya da kişi malik değilse bile malikten böyle bir yetkiyi almış bulunduğu kanaatinde olmak, kısaca malike zarar verildiğini bilmemek, anlamına gelmektedir¹²². Bu şekilde *pietas* gibi, uygun davranışa ilişkin pek çok toplumsal nosyonun bir dizi yolla çok yavaş ve düzensiz bir şekilde hukuka dâhil edildiği görülmektedir¹²³.

İyiniyet sözleşmeleri olarak kabul edilen satış (*emptio-venditio*), kira (*locatio conductio rei*), eser (*locatio conductio operis*), iş (*locatio conductio operis*), şirket (*societas*) sözleşmeleri daha Cumhuriyet devrinde bilinen sözleşmelerdi. Geçerli bir şekilde meydana gelen bu sözleşmeler iki taraf (bu sözleşmelerde ya iki taraf da her zaman borçlu ya da bir taraf her zaman borçlu iken diğeri bazı hallerde borçlu olur) için de bağlayıcı olup, taraflar tek taraflı irade beyanı ile sözleşmeden dönme imkânına sahip değildi¹²⁴. Özellikle satış sözleşmesine konan şekilsiz *pactum*’larla taraflardan birine diğer tarafın sözleşmeden doğan borcunu ifa etmemesi veya belli şartların varlığı halinde sözleşmeden dönme imkânının tanındığı, bu durumlar dışında tarafların kanuni dönme hakkına sahip olmadıkları Roma hukukunda kabul edilmiştir¹²⁵. Diğer bir anlatımla “kanuni dönme hakkı” Roma hukukuna tamamen yabancıdır¹²⁶. Bu durum yine sadakat (*fides*) ilkesi ile açıklanabilir. Benzer durum kira sözleşmesinde de geçerliydi. Kiraya verenin de kiracının da klasik hukuk devrinde feshi ihbar hakkı yoktu. Örneğin kiraya veren, kiralananı ihtiyacı bulunduğu talebiyle, kiracı da kiralananın kullanımına devam etmesinin kendisi için katlanılmaz bir hal aldığı iddiasıyla feshi ihbar hakkına sahip değildi¹²⁷; iki tarafın da söylediği olmalı, iki taraf da verdiği söze bağlı kalmalıydı.

Pietas’ın, *fides* anlamı dışında; ebeveyn ile çocuk ya da efendi ile köle arasında karşılıklı görev ve uygun davranışa işaret eden haliyle dikkate alınması, sözleşme hükümleri üzerinde de sonuçlar doğurabiliyordu. Örneğin birkaç kölenin satış sözleşmesine konu olması durumunda özellikle hepsi için yalnızca bir satış bedeli ödenmişse; bu tek bir satış olarak kabul edilirdi. Böyle bir durumda

120 Schulz F., Roma Hukukunun Prensiplerinden Sadakat, çev. Belgin Erdoğmuş, İÜHFİM, C. XLVIII, S. 1-4, 1983, s.392.

121 Tahiroğlu B., Roma Borçlar Hukuku, İstanbul 2016, s. 116.

122 Umur Z., Lügat, (Bona Fides).

123 Dixon S., s. 58.

124 İyiniyet sözleşmelerinden sadece vekâlet sözleşmesinde taraflara feshi ihbar hakkı tanınmıştır. Bunun nedeni bu sözleşmenin bir taraftan karşılıklı güvene dayanması diğer taraftan vekilin ücret almamasıydı. Müvekkil (vekâlet veren), vekilin sadakatsiz bir hareketini gördüğünde vekili görevden alabilir ya da müvekkilin işini gören vekil işi ücretsiz takip ettiği için gördüğü lüzum üzerine (onu zarara sokan, onun için tehlike arz eden bir işin takibi söz konusu ise) istifa edebilirdi. Schulz F., s. 392; Savaş A., Roma ve Türk Hukukunda Vekâlet Sözleşmesi, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 2000, C. 8, S. 1-2 (Milenyum Armağanı), s. 607.

125 Tahiroğlu B., Borçlar, s.223-224.

126 Schulz F., s. 391.

127 Kiraya verene ve kiracıya söz konusu sebeplere dayanarak feshi ihbar hakkı postklasik hukuk devrinde verilmiştir. Tahiroğlu B., Borçlar, s.228, 230; Schulz F., s. 391.

kölelerden herhangi birinin ayıplı çıkması (hastalıklı, sağlıksız olması gibi) halinde, bütün köleler iade edilirdi (*actio redhibitoria*). Her bir köle için ayrı fiyat belirlenmiş olsa bile tarafların niyetinin hepsini birlikte satın almak veya satmak olduğu anlaşıldığında (kölelerin aktör olduğu durumda sık sık meydana geldiği ya da dört atlı takımın veya bir çift katırın satıldığı durumlarda olduğu gibi) da bu geçerliydi¹²⁸. Sağlıklı kölelerin hastalıklı olanlardan ayrılmasının güçlük arzettiği veya *pietas*'ın dikkate alındığı durumlarda alıcının sağlıklı olanları hastalıklı olanlarla birlikte iade edeceği, kardeşler ve aralarında karı koca ilişkisi olan köleler (*contubernium*) için de aynı kurala uyulması gerektiği belirtilirken, aynı aileye dâhil kişilerin birbirinden ayrılmasının *pietas*'a aykırı olduğu kabul edilmiştir¹²⁹.

Roma hukukunda vekâlet (*mandatum*), saklama (*depositum*) ve kullanım ödücü (*commodatum*) gibi eksik iki taraflı iyiniyet sözleşmelerinin dostluk ve güven üzerine inşa edilmesi; kamu hukukuna özgü olduğu söylenebilecek *fides* (sadakat), *pietas* (sorumluluğunu bilme durumu)¹³⁰ ve *amicitia* (dostluk) gibi sosyal normların, özel hukuk alanında da taşıdığı önemi ortaya koymaktadır¹³¹. Romalılar, dostlarının işlerini görmenin ve birbirine yardım etmenin bir görev olduğunu düşünmüşlerdir¹³². Örneğin vekil, dostunun (müvekkilinin) işlerini takip eder ve karşılık (ücret) almaz, bir kimse (saklayan) kendisine güvenen arkadaşının (saklatanın) taşınır bir malını muhafaza eder ve karşılık (ücret) almaz ya da dayanışma içinde bulunan komşular birbirlerine ihtiyaçları olan malzemeyi ödünç verir ve karşılık (ücret) almazlar.

Roma hukukunun eski devirlerinden itibaren oldukça geniş uygulama alanı bulan kefalet (*sponsio*), yabancıların da yapabilmesine imkân sağlamak için *fidepromissio* (şeref üzerine vaad etmek anlamında iki kelimeden meydana gelir: *fides*/şeref, bağlılık, sadakat + *promittere*/ vaad etmek) ismini alarak sadakat kavramına dayandırılmıştır¹³³. Ayrıca klasik hukuk devrinde kefilin borcu birinci derecedeydi ve alacaklı, kefilin ödeme gücünün elverişli olması halinde onu seçerek, takibi ona karşı gerçekleştirebiliyordu. Bununla beraber, *mores maiorum* kapsamında, esas borçlu borcunu

128 D.21.1.34 pr.: *Cum eiusdem generis plures res simul veneant, veluti comoedi vel chorus, referre ait, in universos an in singulos pretium constituitur, ut scilicet interdum una, interdum plures venditiones contractae intellegantur: quod vel eo quaeri pertinere, ut, si quis eorum forte morbosus vel vitiosus sit, vel omnes simul redhibeantur.*D.21.1.34.1: *Interdum etsi in singula capita pretium constitutum sit, tamen una emptio est, ut propter unius vitium omnes redhiberi possint vel debeant, scilicet cum manifestum erit non nisi omnes quem empturum vel venditurum fuisse, ut plerumque circa comoedos vel quadrigas vel mulas pares accidere solet, ut neutri non nisi omnes habere expedit.*

129 D.21.1.35: *Plerumque propter morbosa mancipia etiam non morbosa redhibentur, si separari non possint sine magno incommodo vel ad pietatis rationem offensam. Quid enim, si filio retento parentes redhibere maluerint vel contra? Quod et in fratribus et in personas contubernio sibi coniunctas observari oportet.*

130 Genelde “dindarlık” olarak çevrilen *pietas*,” sorumluluğunu bilme” anlamında da kullanılmaktadır. **Çevik Cengiz C.**, Ciceron’un Devlet’i, De Re Publica Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2017, s. 94, dipnot 92.

131 “Roma toplumunda Tanrılarla ilişki adli bir anlaşma üzerine kurulmuş gibidir, buna bağlı olarak bir vatandaşın diğer vatandaşlarla ilişkisi de bir yasal/ilahi güvence altına alınmış olur”. **Çevik Cengiz C.**, s. 94-95.

132 **Tahiroğlu B.**, Borçlar, s. 243.

133 En eski kefalet sözlü akitle yapılan *sponsio*’dur. Ancak *sponsio* sadece Roma vatandaşlarına özgüdür, bunu yabancılar yapamaz. *Sponsio*’da alacaklı kefile “aynı şeyi vermeyi taahhüt ediyor musun (*idem dari spondes*)?” diye sorar, kefil de “taahhüt ediyorum (*spondeo*)” diye cevap verir. Yabancılar *praetor*’luğunun (*praetor peregrinus*) kurulmasının ardından *fidepromissio* adıyla bir kefalet şekli benimsenmiştir. Burada alacaklının “aynı şeyi şerefine üzerine vaad ediyor musun (*idem fidepromittis*)?” sorusuna kefil “şerefim üzerine vaad ediyorum (*fidepromissor*)” şeklinde cevap verirdi. **Tahiroğlu B.**, Roma Hukukunda Borcun Teminatlarından Kefalet; İHFM, C. XLII, S. 1-4, Ayrı Bası, İstanbul 1977, s. 6.

ödemeye hazırken; alacaklı, kefil takip ediyorsa, borçlunun şerefine tecavüz edildiği kabul edilir ve borçlu, şahsiyetine tecavüz edildiği iddiasıyla borçluya karşı şahsiyete tecavüz davası (*actio iniuriarum*) açabilirdi¹³⁴. Roma hukukunda şahsi teminat şekli olan kefaletin aynı teminata nazaran daha ön planda olması, özellikle de taşınmaz rehninin çok yetersiz kalışı Roma toplumunda sadakat ilişkilerinin çokluğu ile açıklanabilir¹³⁵.

Fides (sözleşmelere sadakat) ya da *pietas* (tanrılara, vatana, aileye sadakat) “başlangıçta söylenenin dışına çıkmamayı”, “boyun eğmeyi” gerektirir. Ayrıca bu tek taraflı bir itaat yükümlülüğü de yüklemeyiz; gerek sözleşmelerde gerekse diğer durumlarda her iki taraf da sadakat yükümlülüğü altındadır. Sözleşme kapsamında karşılıklı olarak taahhütte bulunan taraflar, söz konusu taahhütlerini yerine getirmelidirler, “*fit quod dicitur*” (söylenen olmalıdır). Hâkim de iyiniyet sözleşmelerinden doğan uyumsuzlukları çözüme bağlarken, somut olayı ve şartları dikkate alarak, “dürüst” bir kişinin nasıl hareket etmesi gerektiğini düşünür ve “iyiniyet gereğince” (*ex bona fide*) hüküm kurardı.

Roma usul hukukunda, tarafların iddia ve savunmalarında ispata yarayan deliller arasında önemli bir yer tutan gerek tanık yemini gerekse taraf yemini sözleşmelere sadakat yanında üzerinde durulması gereken bir konudur. Nitekim Roma usul hukukunda tanıklar, tarafların kendilerine yönelttiği sorulara yemin ederek cevap verirlerdi. Eski devirlerde yalan yere yemin eden tanık ilahların gazabına maruz kalır, ayrıca Tarpeia¹³⁶ kayalıklarından atılırdı¹³⁷. Yalan yere yemin eden tanrıların gazabından korkmasa bile, sözüne bağlı olmamanın olumsuz sonuçlarıyla karşılaşır. Dolayısıyla *fides*, onun üzerinde etkili olurdu¹³⁸. Bu dönemlerde ispat bakımından yazılı belgelerin tanıklık karşısında bir üstünlüğü yoktu. Ayrıca *formula* usulü denilen yargılama sisteminde hâkim, bir kanaate varamadığı durumda, olayın kendisi için açık olmadığına ilişkin yemin ederek karar vermektен kaçınılabildi¹³⁹. Hatta bu usulünde hâkim, *formula* denilen ve bizzat *praetor* tarafından düzenlenen yazılı belgeye de sadık kalmak zorunda idi.

Pietas kapsamında davranma yükümlülüğüne işaret eden bir başka metin de yine usul hukukuna ilişkindir. Paulus’a atfedilen bu Digesta metninde, baba hâkimiyeti altında olan bir erkek çocuğun, *alieni iuris* olduğunu reddetmesi durumunda; *praetor*’un, çocuğu, önce iddiasını kanıtlaması için yönlendirmesi gerektiği ve bu kuralın babaya gösterilmesi gereken saygı (*pietas*) nedeniyle ihdas

134 Tahiroğlu B., Kefalet, s.14.

135 Schulz F., s. 396.

136 Adını Tarpeia adlı bir Romalı kızdan alan kayalıkların efsanevi öyküsünde, “vatana itaatsizliğin” yani “sadakatsizliğin” sonucu işlenmektedir. Titus Livius’un da anlattığı (1. Kitap, Caput 11) öyküye göre; kral Romulus’un Roma’yı yönettiği dönemde Romalılar tarafından kaçırılan kızlarını geri almak için Roma’ya saldıran Sabin’lerin kralı ve komutanı Titus Tattius, Roma kalesininin kumandasını elinde bulunduran Spurius Tarpeius’un genç kızına (Tarpeia’ya), silahlı Sabinli’lerin kaleye alınması için rüşvet olarak altın verir. Ordusuyla kaleye giren Tattius; Tarpeia’nın onlardan silahlarını da istemesi üzerine, onun güvenilir bir hain olduğunu anlamış ve onu öldürmüştür. Bu konuya ilişkin farklı efsanevi öyküler de anlatılmaktadır. Bkz. <http://semasandalcı.blogspot.com/2016/03/roma-yasamından-esintiler-tarpeia.html>. Ancak anlatılan öykü “Halicarnassus’lu Dionysus’a göre, L. Calpurnius Piso tarafından verilen bir tercüme şekliydi. Tarpeia hakkında en iyisini Propertius yazmıştır”.Titus Livius, s. 117, dn. 44.

137 Umur Z., Ders Notları, s.241.

138 Schulz F., s. 392.

139 Umur Z., Ders Notları, s. 266.

edildiği, belirtilmiştir. Dolayısıyla baba hâkimiyeti altında olmadığını, iddia eden herkesin, ilk olarak bunu ispatlaması emredilmiştir¹⁴⁰.

Tüm bu açıklamalar kapsamında Roma'nın sosyal ve siyasi hayatında önemli bir yer tutan *pietas* kavramının; sübjektif ve objektif anlamda değerlendirilerek hukuki sonuçlar doğurduğunu ve Roma hukukuna dâhil olduğunu söylemek, abartı olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akçay T.**, Yunan ve Roma'da Ölü Kültü, Ankara 2017.
- Atayman Erçelik P.**, Roma'nın Kuruluş Efsaneleri, Doğu-Batı Düşünce Dergisi, Romalılar II, Akademik Kitap Kulübü, 1. Baskı, S.50, s. 15-22.
- Ayiter K.**, Klasik Roma Hukukunda "Dos" un Tesisi, Ankara 1958.
- Bailey C.**, Antik Roma'nın Dini, çev. Peren Gülmez, İstanbul 2018.
- Berger A.**, Encyclopedic Dictionary Of Roman Law, Philadelphia 1953.
- Corbino A.**, Roma'da Arkaik ve Cumhuriyet Dönemleri'nde, Anayasal-Politik Dengeler-Hukuksal Gelişim, Hukukçuların Hukuk Yaşamındaki Roller, çev. Özcan Çelebican, AÜHFD, C. 44, S. 1-4, 1995, s.61-78.
- Couch J. A.**, Roma'nın Eski Hukuk Döneminde Kadın, çev. İpek Sevda Söğüt, Prof. Dr. Ali Güzel'e Armağan, C. II, İstanbul 2010, s. 1491-1504.
- Çevik Cengiz C.**, Ciceron'un Devlet'i, De Re Publica Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2017.
- Demiriş B.**, Roma'nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998.
- Diakov V. – Kovalev S.**, İlkçağ Tarihi, C. 2, Roma, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, Birinci Basım, İstanbul 2008.
- Dixon S.**, The Roman Family, London 1992.
- Dürüşken Ç.**, Roma Dini, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: 19, İstanbul 2003 (Roma Dini)
- Dürüşken Ç.**, Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk, Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000 (Roma'nın Gizem Dinleri).
- Gaudemet J.**, Roma İmparatorluğunda Kadının Hukuki Durumu, çev. Bülent Tahiroğlu, İÜHFHAD, İstanbul 1972, Ayrı Bası.
- Georges V. A.**, Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi, çev. Bülent Tahiroğlu, İHFM, C. XLII, S. 1-4, Ayrı Bası.
- Güneş Ceylan S.**, Roma Hukukundan Günümüze Velayet-Vesayet Hukuku, Ankara 2004.
- Henry H. M.**, *Pietas* and *Fides* in Catullus, Dublin 1950.
- İpek N.**, Arkaik ve Klasik Dönem Roma Ailesinde Çocuk ve Yeni Doğan Bebeğin Terk Edilmesi Meselesi, MÜHF-HAD, C. 23, Yıl 2017, S.2, s.295-360 (Çocuk).
- İpek N.**, Roma Hukukunda Yardım Nafakası Yükümlülüğü, Hukuk Araştırmaları Dergisi, Y. 2013, C. 19, S. 3, s. 277-290.
- Kalaycıoğulları S.**, Klasik Dönem Yunan ve Roma Yazınında Penelope: Homeros'tan Ovidius'a Penelope Betimi ve Heroides 1, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.7, S.2, 2016, s. 95-112.

140 D.22.3.8: Si filius in potestate patris esse neget, praetor cognoscit, ut prior doceat filius, quia et pro *pietate* quam patri debet praestare hoc statuendum est et quia se liberum esse quodammodo contendit: ideo enim et qui ad libertatem proclamat, prior docere iubetur.

- Kalaycıoğulları Serap G. – Cemil Koyuncu**, Coriolanus ve Vox Matronarum, Dört Öge, Yıl 5, sayı 10, Ekim 2016, s. 143-157.
- Kayak S.**, Roma Ceza Yargılama Hukukunda Sorgulama ve Cezalandırma, Prof. Dr. Belgin Erdoğan'a Armağan, Derleyen Doç. Dr. M. Murat İnceoğlu, Der Yayınları, İstanbul 2011, s. 155-185.
- Kranjc J.**, "Virtues in the Law: The Case of *Pietas*", The Joseph And Gwendolyn Straus Institute For The Advanced Study of Law & Justice Professor J.H.H. Weiler, NYU School of Law, New York 2012.
- Kütükçü D.**, Batı Hukuku Geleneğinin Oluşumu, Ankara 2017.
- Menzilcioğlu F. Ç.**, Roma'da *Pietas* Kavramı, Felsefe Arkivi, İstanbul 2008.
- Montesquieu**, Romalıların Yücelik ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler, çev. Berna Günen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Saller R.**, Patriarchy, Property and Death in the Roman Family, Cambridge 1994.
- Savaş A.**, Roma ve Türk Hukukunda Vekâlet Sözleşmesi, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yıl 2000, C. 8, S. 1-2 (Milenyum Armağanı), s. 583-613.
<http://semasandalci.blogspot.com/2016/03/roma-yasamndan-esintiler-tarpeia.html> (son erişim tarihi 30.05.2021)
- Schulz F.**, Roma Hukukunun Prensiplerinden Sadakat, çev. Belgin Erdoğan, İÜHF, C. XLVIII, S. 1-4, 1983, s.389-396.
- Seidl E.**, Romalı Hukukçuların Metodlarına Dair, çev. Belgin Erdoğan, İÜHF, C. XXXV, S. 1-4, Ayrı Bası.
- Tahiroğlu B. – Erdoğan B.**, Roma Hukuku Dersleri, İstanbul 2020.
- Tahiroğlu B.**, Roma Borçlar Hukuku, İstanbul 2016 (Borçlar).
- Tahiroğlu B.**, Roma Hukukunda Borcun Teminatlarından Kefalet; İHF, C. XLII, S. 1-4, Ayrı Bası, İstanbul 1977.
- Tamer D.**, Augustus Çağında Cinsel Suçlar ve Lex Iulia De Adulteriis Coercendis, İstanbul 2007.
- Tekin O.**, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, https://books.google.com.tr/books?id=sAKcDwAAQBAJ&pg=PT188&lpg=PT188&dq=Roma+yaz%C4%B1n%C4%B1nda+pietas&source=bl&ots=8jLyrQwoD5&sig=ACfU3U1M4_U9m0sE4-wd8z5A6fRDyeJ6OQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewiWsNn38b_qAhXhxaYKHdI9BBQ6AEwAnoECAoQAQ#v=onepage&q=Roma%20yaz%C4%B1n%C4%B1nda%20pietas&f=false (son erişim tarihi 06/12/2020).
- Türkoğlu H. G.**, Roma Hukukunda Humanitas İle Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı, TBB Dergisi, C. Eylül-Ekim 2011, S. 96, s. 229-268.
- Türkoğlu H. G.**, Roma Hukukunda Suç ve Ceza, Güncellenmiş İkinci Baskı, Ankara 2017.
- Uçaryılmaz T. Ş.**, Roma Hukukunda Sözleşmesel Bona Fides (Dürüstlük Kuralı) Kavramı ve Çağdaş Hukuka Etkisi, TBB Dergisi 2018 (135), s.335-382.
- Umur Z.**, Roma Hukuku Ders Notları, 3. Baskı, İstanbul 1999.
- Umur Z.**, Roma Hukuku Lügati, İstanbul 1975 (Lügat).
- Villey M.**, Roma Hukuku Güncelliği, çev. Tahiroğlu B., İstanbul 1985.

Antik Kaynaklar

- Catullus**, Bütün Şiirleri, çev. Çiğdem Dürüşken – Erdal Alover, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.
- Cicero**, Yükümlülükler Üzerine, Latince Aslından Çeviren: C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, III. Basım, İstanbul 2016.

- Cicero**, Tanrıların Doğası (De Natura Deorum), Latince Aslından Çeviren F. Gül Özaktürk-Fafo Telatar, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- Cicero**, Philippicae Söylevleri I (1-6. Kitaplar), Latince'den çeviren F. Gül Özaktürk, Öteki Yayınevi, Ankara 1998.
- Cicero**, Yasalar Üzerine, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Latince Aslından Çeviren C. Cengiz Çevik, İstanbul 2017.
- Publicius Ovidius Naso**, Aşk Sanatı, çev. Çiğdem Dürüşken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, VI. Basım, İstanbul 2020 (Aşk).
- Publius Ovidius Naso**, Fasti (I-VI), Roma Takvimi ve Festivaller, çeviren ve yorumlayan Asuman Çoşkun Abuagla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016 (Fasti).
- Publius Ovidius Naso**, Karadeniz'den Mektuplar, çev. Çiğdem Dürüşken, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Seneca** Ahlaki Mektuplar, Epistulae Morales, (Kitap I-XX), çev. Türkân Uzel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Titus Livius**, Roma Tarihi, Kitap I, çev. Sabahat Şenbark, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1992.
- Vergilius**, *Aeneas*, çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, 4. Bası, İstanbul 2019.

Yardımcı Kaynaklar

- Digesta Mommsen/Krüger, Berolini 1965.
- Kabaağaç S. /Alova E., Latince Türkçe Sözlük, İstanbul 1995.